

Лекції з туристичного краєзнавства

Тема.1. Предмет і завдання туристичного краєзнавства.

План

1. Визначення поняття «краєзнавства». Функції краєзнавства.
2. Організаційні форми краєзнавства.
3. Характеристика основних видів краєзнавства.
4. Туристичне краєзнавство, його завдання.
5. Об'єкт і предмет туристичного краєзнавства.

Вступ

У сучасному суспільно-політичному житті України помітно зростає роль краєзнавства, яке спрямоване на збереження багатовікових культурних традицій, відновлення історичної пам'яті народу, виховання патріотизму громадян незалежної суверенної держави.

До завдань краєзнавства - комплексного дослідження регіонів України та окремих територій - активно залучаються його напрями - географічне, історичне, етнографічне, культурно-мистецьке краєзнавство та ін. Зокрема, в роки незалежності помітних успіхів досягло туристичне краєзнавство. Його розвиток стимулюється потребами зростаючої туристичної індустрії України, передусім в'їзного та внутрішнього туризму, необхідністю поглиблювати професійні знання фахівців з туристичних спеціальностей про наявність туристичних ресурсів у регіонах України з метою ефективного їх використання в туристичній діяльності.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. з проблем туристичного краєзнавства видається низка праць наукового, науково-популярного та навчального характеру. Однак, подальший його розвиток гальмується нерозробленістю

теоретико-методологічних принципів наукової ідентифікації цього напрямку. Не визначено його функції, проблематику, не з'ясовано, що саме поєднує туристичне краєзнавство з загальним і в чому полягає його специфіка.

Нині перед науковцями стоять завдання наукового осмислення існуючої практики туристично-краєзнавчої діяльності, теоретичного обґрунтування появи і розвитку туристичного краєзнавства як напрямку загального краєзнавства України. Розв'язання цієї проблеми слід починати з розкриття сутності і форм краєзнавства, в надрах якого розвинувся його окремий напрям - туристичне краєзнавство.

1. Визначення поняття «краєзнавства». Функції краєзнавства.

Краєзнавство - одна з найпоширеніших форм пізнання країни шляхом комплексного вивчення її окремих регіонів, місцевостей, малих територій. В основі краєзнавства лежить споконвічний інтерес людини до свого краю, його природи, історії, старожитностей, побуту та звичаїв своїх земляків. Тому краєзнавство виникло значно раніше, ніж сформувалося в окрему дисципліну. У процесі розвитку воно пройшло складний шлях від скупих краєзнавчих відомостей, що вміщувалися в літописах, до комплексних краєзнавчих описів окремих місцевостей, наукових краєзнавчих досліджень.

Учені тільки з кінця XIX ст. почали звертатися до теоретичного осмислення й ідентифікації дисципліни, яка займається вивченням рідного краю. Термін „краєзнавство" вперше з'являється в працях західноукраїнських вчених в останній чверті XIX ст., а в російську педагогіку його вперше запроваджено вчителем І. Н. Маньковим у 1914 р. на 8-му з'їзді вчителів. Перед цим педагог К. Д. Ушинський пропонував увести в початковій школі нову дисципліну „батьківщинознавство".

Визначення поняття краєзнавства формувалося у процесі його розвитку. У XIX ст. існувало переконання, що краєзнавство - це народне знання про свої рідні місця, аматорське вивчення рідного краю, невід'ємна складова освіти людей. Іван Франко, наприклад, писав у статті „Галицьке краєзнавство" (1892

р.): „Краєзнавство - це перший ступінь, перша прикмета національної освіти - знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу”.

Етимологічно сам термін "краєзнавство" походить від двох слів — "край" (місцевість, територія) та "знавство" (знання), які в сукупності означають "знання про край". Поняття "краєзнавство" — багатоаспектне, структурно різноманітне, стосується різних напрямів життєдіяльності краю і не завжди піддається однозначному трактуванню. Як, власне кажучи, і базове поняття "край", яке можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. У багатьох мовах світу воно пов'язується з вивченням невеликої території всередині країни. В англійських країнах прийнято вживати словосполучення "local history" — місцева історія, хоча насправді мається на увазі вивчення не тільки історії, а й сучасних проблем краю.

Практичне краєзнавство сягає давнини, проте його теоретичні засади почали формуватися лише наприкінці XIX — у 20-ті роки XX ст. Саме тоді виявилися два основні підходи до визначення поняття "краєзнавство":

1) розуміння його як суто аматорського заняття, вивчення певної частини країни переважно зусиллями місцевого населення;

2) ширше його розуміння як діяльності з вивчення певної території всередині країни для вирішення наукових, виробничих, самоосвітніх завдань, що здійснюється як місцевими, так і центральними державними, господарськими та громадськими організаціями, науковими установами і окремими особами.

Однак і до цього часу немає одностайної думки з цього питання і загальноприйнятого трактування базового терміна "краєзнавство". З відомою сталістю, починаючи з 20—30-х рр. XX ст. й до наших днів, тривають дискусії: краєзнавство є самостійною науковою дисципліною, комплексом наук, напрямом практичної діяльності чи "наскрізним" явищем, що пронизує всі сфери діяльності людини. Краєзнавство визначається як специфічний метод, форма, напрям діяльності, галузь знання, комплекс наук, громадський рух тощо. Єдиним терміноутворювальним елементом для краєзнавства став

принцип комплексності, за допомогою якого "наука про край" визначається як "особлива" галузь знання.

Уперше серед українських учених тезу про можливість трактування краєзнавства у вузькому та широкому розуміннях обґрунтував С.Л. Рудницький (1905). У першому випадку — це так зване етнографічне, історичне, літературне і т. ін. краєзнавство, а в другому — комплексне (синтетичне) або географічне краєзнавство, яке включає всі інші його види. П. А. Тутковський (1914) уперше розробив теорію наукового монізму природничих і суспільних наук, основою якого є наукове краєзнавство.

Видатний український педагог К.Д. Ушинський розглядав краєзнавство як педагогічне явище, могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував включити до навчальних планів початкових шкіл України предмет вітчизнянознавство й постулював тезу про те, що як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини. Вчений що успішним є навчання, яке базується на краєзнавстві. Це дало поштовх до зародження батьківщинознавчого напрямку в географії, який став основою сучасного краєзнавства.

М.В. Муратов (1925) вбачав у краєзнавстві масовий громадський рух, який дає можливість використовувати сили місцевих жителів, котрі не належать до числа вчених, але можуть зробити корисний внесок у дослідницьку роботу. Соціальна цінність краєзнавства є тим вищою, чим повніше воно охоплює край, вивчає його специфіку та зв'язки із зовнішнім середовищем. А.М. Большаков (1929) вважав, що об'єктом краєзнавства є місцевий край. Пізніше Ю.Г. Саушкін, І.С. Юньєв, К.Ф. Строев дійшли аналогічних висновків, визначаючи завдання краєзнавства у "всебічному вивченні рідного краю". Поступово на зміну термінів "вітчизнянознавство", "батьківщинознавство" з'явився сучасний термін "краєзнавство".

Ідею комплексного дослідження краю слід вважати особливо плідною, оскільки вона відкриває великі можливості для оптимального використання результатів пошуків у розвитку його економіки, соціального та культурного

життя. Краєм вважалася відносно невелика територія, яка цілком доступна для безпосереднього вивчення місцевим населенням (А.П. Пінкевич).

Авторитетний теоретик краєзнавства О.С. Барков вважав краєзнавство комплексом наукових дисциплін, що є різними за змістом і окремими методами дослідження, але приводять у своїй сукупності до наукового та всебічного пізнання краю (1949). Краєзнавство розглядалося як метод синтетичного вивчення будь-якої більш-менш самобутньої території, що виділяється за адміністративною, політичною, господарською чи іншою ознаками. К.Ф. Строев стверджував, що краєзнавство — це всебічне вивчення місцевими силами певної території краю, яке здійснюється на наукових засадах (1967). Академік П.Т. Тронько розглядав краєзнавство як науку, предметом якої є вивчення рідного краю: соціально-економічний, політичний, історичний та культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області, природних умов тощо (1969). У наступні роки багатозначність поняття "краєзнавство" посилюється, що викликає необхідність кожного разу уточнювати його смисл. Наразі є близько 100 авторських визначень цього поняття, однак жодне з них не стало загальноприйнятим.

Саме краєзнавство, зважаючи на всебічне вивчення краю, може показати його специфічне "обличчя", виявити його особливості, своєрідність і разом з тим органічну єдність з іншими територіями та країною в цілому. Ця ознака залишається актуальною і за сучасних умов, оскільки підкреслює системність, інтегрованість краєзнавчого знання. Усебічне вивчення краю забезпечується сукупністю аспектних досліджень, предметом яких є окремі сторони "життя" краю.

У цьому контексті принципове значення має тлумачення національного краєзнавства сучасними українськими вченими Я. І. Жупанським і В.П. Крулем (1994). Вони розглядають національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тривимірних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум

(соціальне краєзнавство). Соціальне краєзнавство відіграє інтегруючу роль і включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне краєзнавство тощо.

Як базове доцільно використовувати таке визначення: краєзнавство — це галузь людської діяльності, яка спрямована на всебічне вивчення краю, та сукупність знань про край: його географію, історію, економіку та інші сфери життєдіяльності. На території України формується загальнодержавний суспільно-територіальний комплекс (СТК), який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів: Волинь, Поділля, Слобожанщину, Гуцульщину та ін.

Краєзнавство — це комплексне наукове всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю), засіб навчання і виховання національно свідомих громадян. Сучасне краєзнавство перебуває на етапі свого системного формування як соціального інституту, в якому головні складові (наука, практика, освіта, управління і друк) мають різний рівень розвитку. Атрибутивною складовою краєзнавства, яка сформувалася найбільшою мірою, є практична краєзнавча діяльність.

Краєзнавство є поліфункціональною діяльністю. Історично склалися такі його функції: навчально-виховна, комунікаційна, соціокультурна, рекреаційна, просвітницька, а також сприяння науковій, виробничій, економічній, екологічній, освітній та дозвільній діяльності.

Краєзнавство сприяє:

- соціальному, економічному та культурному розвитку краю;
- охороні та раціональному використанню природних багатств і культурної спадщини краю;
- поширенню краєзнавчих знань для досягнення освітніх, самоосвітніх, пізнавальних і виховних цілей;
- формуванню національної самосвідомості, вихованню поважного ставлення до історії та культури краю;

- розвиткові творчих здібностей особистості на базі місцевих традицій народного та професійного мистецтва.

Зважаючи на значний пізнавальний і соціокультурний потенціал та духовну сутність, краєзнавство отримало назву найпатріотичнішої галузі наукової і практичної діяльності.

Функції краєзнавства конкретизуються в завданнях, що реалізуються в процесі краєзнавчої діяльності, яка здійснюється окремою особистістю, групою людей або суспільством у цілому. Первісне значення слова "краєзнавство" — це не тільки знання, але і способи оволодіння ними та їх поширення.

Аналогічні функції має країнознавство, але щодо цілої країни (держави). Найважливіше значення має розвиток країнознавства, яке забезпечує пізнання власної країни, тобто українознавства. Однією з головних особливостей системного розвитку краєзнавства в Україні є його органічний зв'язок з українознавством. Для України ця проблема окреслена національними особливостями процесу розбудови держави. Звідси зрозуміло, що краєзнавство органічно пов'язане з країнознавством. Відмінність між ними полягає в масштабах територіального об'єкта дослідження. Якщо країнознавство досліджує територію країни, то краєзнавство — територію її певної частини (окремих населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, природно-етнографічних регіонів тощо). Тому цілком об'єктивно сформувалося поняття краєзнавчої україніки як цілісної єдності краєзнавства та українознавства.

Краєзнавство як галузь діяльності має таку специфіку:

- пронизує всі сфери діяльності людини;
- є системою з безліччю елементів, внутрішніми та зовнішніми зв'язками між ними;
- базується на міждисциплінарних наукових зв'язках і містить як висновки наукових теорій, так і первинні спостереження життєвої практики;
- передбачає не лише системне (всебічне), але й аспектне вивчення краю;

- для краєзнавства важливого значення набуває правильне визначення меж поняття "край" за однією або за сукупністю ознак.

Краєзнавство різною мірою пронизує всі галузі знань і сфери діяльності людини. Його зміст визначається цілями і завданнями, що вирішуються суспільством на тому чи іншому етапі розвитку. Ми неминуче маємо справу з документально зафіксованими підсумками, отриманими в результаті краєзнавчих пошуків. Ці підсумки містяться у друкованих творах, рукописних матеріалах, кінофото фонодокументах, електронних (онлайнових та офлайнових) документах, які становлять документну базу краєзнавчої україніки і з найбільшою повнотою концентруються в таких соціальних інститутах, як бібліотеки, архіви та музеї.

Краєзнавство пов'язане з інтелектуальною та фізичною працею людини. Отже, і краєзнавство в цілому, і бібліотечне краєзнавство зокрема мають міжгалузевий характер. Краєзнавство переживає духовне піднесення, здійснюється пошук нових форм, розширюється коло завдань, уточнюється їх зміст. Краєзнавчі знання необхідні не тільки суспільству в цілому, групам людей, але й кожній людині. їй потрібно знати, хто вона і звідки походить. Пам'ять про своє коріння робить людину свідомішою, достойнішою, сильнішою й інтелігентнішою. Цьому сприяє краєзнавство — найпатріотичніша наука.

2. Організаційні форми краєзнавства

Вивченням краю тією чи іншою мірою займаються діти, юнацтво, дорослі, місцеві й іногородні жителі, старожили та мігранти, різні організації, установи, підприємства, для яких краєзнавча діяльність є або головною, або допоміжною, професійною чи не професійною. У вивченні свого краю беруть участь окремі дослідники і фахівці, а також краєзнавці-аматори. Перші здійснюють краєзнавчу роботу в межах виконання своїх службових обов'язків. Другі вивчають край добровільно, за своїм покликанням, поза

виконанням своїх професійних обов'язків. Такий розподіл є досить умовним, оскільки професійна (аматорська) та непрофесійна краєзнавча діяльність тісно пов'язані одна з одною. У процесі розвитку склалися й набули поширення три організаційні форми краєзнавства: державне, шкільне і громадське.

Державне краєзнавство — це діяльність органів регіонального управління та місцевого самоврядування, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, краєзнавчих (історичних, етнографічних та ін.) музеїв, архівів і бібліотек (обласних, районних, міських, сільських). У шкільному краєзнавстві провідна роль у вивченні краю належить учням, котрі здійснюють краєзнавчу діяльність у навчальному процесі й у позанавчальний час під керівництвом учителя. Особливістю громадського краєзнавства є участь у ньому первинних структур (гуртків, бюро, товариств, спілок), а також окремих крає-знавців-аматорів, що діють або самостійно, або об'єднані в різні громадські організації. Ядром таких громадських організацій є представники місцевої інтелігенції: вчителі, історики, вчені, співробітники музеїв, архівів, бібліотек, видавництв, редакцій місцевих періодичних видань, туристичних бюро, інших установ культури та місцевих громадських організацій. До складу товариств, окрім осіб, які професійно пов'язані з вивченням краю, належать також численні краєзнавці-аматори.

Центральне місце в структурі державного краєзнавства посідають місцеві краєзнавчі музеї, що були створені в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст., головним чином, на гроші громадських фондів і добровільних пожертвувань місцевого населення. За радянських часів музеї перетворилися на державні установи. Наприкінці 1990 років мережа краєзнавчих музеїв налічувала більше 100 установ. Музеї — це просвітницькі та наукові центри, завдання яких — виявлення, збирання й обробка матеріальних речових документів про історичне минуле, склад і побут населення, природу та природні ресурси, сучасний стан і перспективи

розвитку економіки, науки, культури краю. Музеї створюють колекції пам'яток історії та культури певної місцевості.

Колекції музеїв складаються, зазвичай, з двох частин: експозиції та запасного фонду. У складі експозиційної частини виділяють кілька (найчастіше три) головних відділи: природи, історії та сучасного стану краю. Залежно від статусу музею в ньому демонструють від 1 до 60 тис. і більше експонатів. Найпоширенішою формою ознайомлення відвідувачів з експозицією є екскурсія по музею в цілому та по його окремих відділах. Крім того, організуються виставки, круглі столи, лекції, консультації з приводу місцевих знаменних і пам'ятних дат, свят міста, району, села. Наразі здійснюється робота щодо актуалізації документів, які зберігаються протягом тривалого часу в запасниках, залучення закритих матеріалів, об'єктивного висвітлення історичного минулого та сучасних проблем.

Музеї проводять значну науково-дослідну роботу, організують проведення наукових конференцій, нарад, симпозіумів, краєзнавчих читань, публікують результати наукових досліджень — наукових праць, учених записок, бюлетенів, путівників, веб-сайтів тощо; здійснюють роботу, спрямовану на широке інформування населення про склад своїх колекцій; часто стають центрами краєзнавчих досліджень на місцях, формують актив краєзнавців-аматорів. Водночас системний розвиток музейної краєзнавчої діяльності в Україні ускладнюється у зв'язку з відсутністю єдиного методичного й організаційного керівництва роботою краєзнавчих музеїв.

До структури державного краєзнавства входить також діяльність місцевих архівів — обласних, районних, міських і сільських, покликаних збирати і зберігати найцінніші неопубліковані документи ретроспективного характеру: службові матеріали, рукописи наукових і літературних творів, мемуари, біографії й автобіографії, епістолярну спадщину діячів краю, комплекти старих і продовжуваних періодичних (зокрема газет) видань. Співробітники архівів здійснюють поповнення, облік та обробку неопублікованих документів, опановують найцінніші приватні архіви, створюють довідково-

бібліографічний апарат, публікують каталоги колекцій, обслуговують відвідувачів та проводять значну науково-дослідну роботу. Наразі працівники місцевих архівосховищ здійснюють значну роботу щодо організації доступу користувачів до раніше закритих архівних фондів.

Однією з головних складових державного краєзнавства є бібліотечне краєзнавство — діяльність регіональних і місцевих універсальних та спеціальних бібліотек щодо збирання, обробки, зберігання документів, пов'язаних із краєм своїм змістом і походженням, а також організації доступу користувачів до них. Бібліотеки формують фонди краєзнавчих і місцевих документів; запроваджують довідково-пошуковий апарат; здійснюють бібліотечно-інформаційне обслуговування; друкують краєзнавчі бібліографічні посібники; створюють краєзнавчі, веб-сайти, веб-портали; проводять значну методичну і науково-дослідну роботу в галузі краєзнавства тощо.

Ще однією найрозвинутішою організаційною формою є шкільне краєзнавство, що виникло в другій половині XIX ст. під назвою батьківщинознавство. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями свого краю в навчально-виховних цілях за різними джерелами та, головним чином, шляхом безпосереднього спостереження під керівництвом учителя. Ефективність шкільного краєзнавства залежить від того, наскільки вчитель сам є краєзнавцем, наскільки чітко він здатний визначити об'єкти дослідження, види і методи роботи, організувати вивчення краю учнями й управляти цією діяльністю, зважаючи на шкільну програму, склад учнів і місцеві можливості. Вчитель сам має добре знати край, систематично його вивчати, вміти професійно організувати краєзнавчу роботу учнів. Шкільне краєзнавство функціонує як навчальне, позакласне та позашкільне.

Особливістю навчального напрямку шкільного краєзнавства є вивчення школярами рідного краю як обов'язкового компонента освіти. Воно проявляється як краєзнавчий принцип викладання та навчання згідно з

дидактичним правилом: "від відомого до невідомого, від близького до далекого"; як організаційно оформлений компонент освіти. В освітній діяльності навчальне краєзнавство знаходить своє виявлення як:

- обов'язкове включення до змісту більшості шкільних предметів локального матеріалу, тобто відомостей про ту місцевість (територію), на якій проживають учні;
- впровадження з початку ХХ ст. до навчальних програм самостійного навчального курсу — спочатку батьківщинознавства, а потім краєзнавства;

Навчальна форма закладає базу для розвитку позаурочного та позашкільного краєзнавства, передбачає поглиблене вивчення учнями насамперед найближчих околиць школи, мікрорайону, які доступні для постійного та безпосереднього спостереження. Часто-густо територію розширюють до меж адміністративного району чи області. Виділяють два підходи до вивчення краю: загальний і за допомогою поділу території на ключові ділянки. За умов шкільного краєзнавства другий підхід має переваги, оскільки при цьому можна обрати невеликі території, що є найдоступнішими для вивчення їх учнями. Другим, не менш важливим напрямом шкільного краєзнавства, є позаурочне, або позашкільне, краєзнавство, яке здійснюється учнями на добровільних засадах або ж як обов'язковий компонент самостійної роботи школярів. Головні його форми — експедиції, екскурсії, походи школярів по рідному краю, організація краєзнавчих гуртків, туристичних клубів, краєзнавчих музеїв тощо. Серед поширених форм позаурочного шкільного краєзнавства можна назвати: краєзнавчі гуртки, екскурсії, туристичні походи, шкільні краєзнавчі музеї тощо.

Найскладнішою формою є шкільний краєзнавчий музей, який набув значного поширення в Україні. Його специфіка виявляється в тому, що збираються експонати, які всебічно відтворюють особливості краю, а також значення цієї школи в житті місцевої спільноти. Головними розділами шкільного краєзнавчого музею є: 1. Вивчаємо рідний край; 2. Наша школа; 3. Природа та природні ресурси краю; 4. Історичне минуле краю; 5. Населення

краю; 6. Господарство та економіка краю; 7. Культура краю; 8. Професійно-довідковий розділ (професії краю, система підготовки та перепідготовки кадрів).

У шкільному музеї зосереджують експонати, які розкривають усі аспекти життя краю, в чому полягає його подібність до державних краєзнавчих музеїв. Разом з тим в організації та структурі шкільних краєзнавчих музеїв є певна специфіка: обов'язковою складовою є розділ "Наша школа", у якому висвітлюються: 1. Географічне положення школи; 2. Мікрорайон школи; 3. Топографічний план пришкільної ділянки; 4. Дані з історії школи; 5. Матеріали про діяльність школи (за роками); 6. Вчителі школи; 7. Кращі випускники школи; 8. Органи шкільного самоврядування; 9. Громадська, культурно-освітня та просвітницька роль школи в краї.

Шкільні музеї мають тісно взаємодіяти зі шкільними, дитячими та юнацькими бібліотеками, координуючи свою діяльність. Останні мають зосереджувати науково-популярні та художні твори за кожним розділом музею, замітки та статті з місцевих газет, тексти постанов уряду з краєзнавства тощо. У бібліотеці необхідно зберігати папки малюнків, фотографій, карт, кінофільми, відеофільми, CD-R, фрагменти краєзнавчих онлайн-ресурсів Інтернету, а також створювати систему бібліотечних документно-інформаційних ресурсів, продуктів і послуг з краєзнавства. Адже вони мають досягти інтеграції не тільки з бібліотеками, але також і з архівами, краєзнавчими, історичними, етнографічними музеями, територіальними відділеннями спілок краєзнавців України, охорони природи, пам'яток культури та мистецтва, ветеранів війни тощо.

Рівень шкільного краєзнавства значною мірою залежить від краєзнавчої підготовки самих учителів. Саме це стало об'єктивним чинником для розвитку вузівського краєзнавства. Спочатку воно локалізувалося на географічних та історичних факультетах класичних університетів, педагогічних вищих навчальних закладів, де викладалися спеціальні курси з краєзнавства, організовувалися краєзнавчі практикуми, курси спеціалізації та

за вибором. Поступово краєзнавчий принцип у вищій школі України набуває наскрізного характеру; реалізується в орієнтованих на краєзнавство навчальних дисциплінах, курсових, дипломних і магістерських роботах, науково-дослідницьких кафедральних темах; узагальнюється на наукових і науково-практичних конференціях, симпозіумах, нарадах, семінарах тощо. Національна академія педагогічних наук України протягом багатьох років організовує щорічні краєзнавчі читання. Це свідчить про різноманітність форм і методів підготовки педагогічних кадрів у галузі краєзнавства, утвердження краєзнавчого принципу в підготовці кадрів для всіх сфер людської діяльності.

Третьою організаційною формою є громадське краєзнавство — найдавніша форма, що базується на добровільному вивченні краю окремими краєзнавцями-аматорами, котрі діють або самостійно, або об'єднуються в різні краєзнавчі громадські організації (гуртки, клуби, бюро, спілки тощо). У 1990 р. в Україні було створено Всеукраїнську спілку краєзнавців, до складу якої ввійшли не тільки центральні органи, але й обласні, районні чи міські товариства краєзнавців. Спілку краєзнавців України очолює П.Т. Тронько — академік Національної академії наук України, доктор історичних наук, який зробив істотний внесок у розвиток краєзнавства в нашій країні. Завданням регіональних і місцевих відділень Спілки краєзнавців є організація вивчення історії, економіки, природи, культури, мистецтва та інших аспектів життєдіяльності краю. Результатом їхньої діяльності стало виявлення та збирання джерел краєзнавчого вивчення, створення місцевих літописів, наукових публікацій, організація та проведення масових заходів: виставок, експозицій, краєзнавчих читань, наукових і науково-практичних конференцій тощо. Окремі регіональні об'єднання спілки створюють бібліотеку й архів, речові краєзнавчі колекції, формують бібліографічні та фактографічні БД, власні веб-сайти.

Спілка краєзнавців, консолідуючи громадський краєзнавчий рух в Україні, координує свою діяльність з місцевими органами влади, музеями, архівами,

бібліотеками, іншими громадськими організаціями на місцях: товариствами охорони природи, охорони пам'яток історії та культури, ветеранів війни, праці тощо. Періодично Спілка краєзнавців України організовує з'їзди, конференції та наради державного, регіонального і місцевого рівнів, на яких обговорюються змістові й організаційні аспекти розвитку краєзнавства в Україні та у світі в цілому.

Останніми роками розвивається комерційне краєзнавство, що здійснюється бізнесовими службами, асоціаціями, туристичними бюро тощо. Володіючи тематичними, адресними, довідковими та фактографічними БД, вони на платній основі здійснюють довідкове обслуговування, друкують інформаційні бюлетені, складають родоводи на замовлення, створюють веб-сайти, що містять оперативну інформацію про фестивалі, свята, гастролі, виставки тощо.

У розвитку краєзнавства в Україні суттєву роль відіграють такі організації загальнодержавного рівня: Всеукраїнська спілка краєзнавців, Товариство охорони пам'яток історії та культури, Українське товариство охорони природи, Географічне товариство України та ін. Регіональний і місцевий рівні представляють численні громадські організації, фонди, товариства тощо.

3. Характеристика основних видів краєзнавства

Краєзнавство, як відомо, — це галузь діяльності, спрямована на всебічне, комплексне вивчення певної території всередині країни. Проте це не означає, що дослідження краю не може здійснюватися в окремих напрямках. Об'єктами краєзнавства можуть бути природа, населення, економіка, екологія, історія, мистецтво, пам'ятки історії та культури краю тощо. У сукупності результати окремих досліджень сприяють глибокому та всебічному вивченню краю в цілому. Тому разом із загальним сформувалися й набули розвитку окремі види краєзнавства, що розрізняються за певною ознакою. Вони мають різний

статус у структурі краєзнавства відповідно до значущості у справі пізнання краю. Зокрема, основними галузевими (тематичними) видами краєзнавства, які відіграють провідну роль у вивченні місцевості, є: географічне (природничо-географічне), економічне, історичне та літературне краєзнавство.

Географічне (природничо-географічне) краєзнавство. Об'єктом краєзнавчої діяльності є природа краю в цілому, окремі її складові (клімат, рельєф, водне середовище, ґрунти, флора і фауна), що перебувають у взаємодії та створюють у сукупності єдиний природничо-територіальний комплекс (ландшафт). Природа краю розглядається як частина більших територій — природної зони області, країни. Виділення краю здійснюється за природничо-географічною ознакою. У процесі вивчення виявляється місцева специфіка природних компонентів, їх територіальних об'єднань: типові явища, які характеризують природу певного краю, а також унікальні об'єкти та пов'язані з ними процеси. Водночас у процесі її вивчення визначаються спільні риси з природою більших регіонів (Волинь, Поділля, Полісся, Галичина, Слобожанщина тощо).

Головний зміст і стратегію діяльності в галузі природничо-географічного краєзнавства визначають такі положення:

- вивчення природи, природних умов і ресурсів краю розглядається як єдина комплексна проблема;
- вивченню підлягають усі складові природничо-територіального комплексу: геологічна будова, рельєф, корисні копалини місцевості, кліматичні умови, гідрологічні умови, ґрунтовий покрив, рослинність, тваринний світ;
- головні зусилля мають спрямовуватися на всебічне збереження природного ландшафту, охорону природи та природного середовища, екологічне виховання й освіти населення.

Краєзнавці-аматори, члени місцевих краєзнавчих спілок, а також фахівці систематично проводять спостереження за погодними умовами та їх змінами,

збирають та реєструють дані про водний режим і водні ресурси краю, його ґрунтовий покрив, поклади корисних копалин, рослинний і тваринний світ. Краєзнавці виступають активними захисниками природного ландшафту свого краю, здійснюючи цю роботу самостійно або разом з місцевими відділеннями Всеукраїнської спілки краєзнавців, Товариством охорони природи, Партією зелених, органами місцевого самоврядування. Вони проводять роз'яснювальну роботу серед населення; організують наукові та науково-практичні конференції з проблем екології; публікують статті, монографії; беруть участь як наукові консультанти в підготовці путівників, довідників, збірників.

Економічне краєзнавство вивчає проблеми сучасного соціально-економічного життя краю. Об'єктами вивчення можуть бути всі галузі економіки: промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, житлове і комунальне господарство, торгівля і громадське харчування, охорона здоров'я, освіта, мистецтво і т. ін. У його межах може вивчатися населення краю, окремі підприємства, організації, навчальні заклади, установи культури і т. ін. Інтерес до цих проблем посилюється внаслідок розвитку ринкової економіки в Україні, активного формування бізнесових і комерційних структур, пошуку нових ринків збуту тощо. Економічна інформація нині становить значну частину документного потоку з краєзнавства, висвітлюється на радіо, телебаченні, в мережі Інтернет.

Економіка краю — це досить складний об'єкт краєзнавчої діяльності, що характеризується незвичайною ємністю змісту. До змісту характеристики економіки краю належать:

- економіко-географічне положення (стосовно регіону, до складу якого входить цей край, великих промислових центрів і сільськогосподарських зон, шляхів сполучення);
- розвиток економіки, провідні галузі, які визначають спеціалізацію, структурні зрушення в економіці;

- промисловість, її профіль, найважливіші промислові підприємства, їх сировинна та енергетична база, техніко-економічні показники, виробничі зв'язки, енергозабезпечення краю, розміщення промисловості;

- сільське господарство, його розвиток і спеціалізація, склад агропромислового комплексу, види господарства за характером власності, спеціалізація, урожайність та якісні показники тваринництва; технічне оснащення сільського господарства, меліорація, розмір і характер особистих та фермерських господарств;

- головні види транспорту, сучасна транспортна мережа та її конфігурація, основні напрями вантажних і пасажирських потоків;

- розвиток зв'язку, телефонізація, радіомовлення, телебачення, мережа Інтернету;

- торгівля, торгова мережа, роздрібний товарообіг, місцеві заготівлі, ринки, громадське харчування;

житлове будівництво і зростання житлового фонду, розвиток благоустрою і газопостачання, розвиток місцевого пасажирського транспорту, організація медичного обслуговування

населення і розташування медичних установ, розвиток установ відпочинку і туризму, їх розташування;

- розвиток освіти: кількість навчальних закладів (шкіл, коледжів, вищих навчальних закладів I—II і III—IV рівнів акредитації), їх профіль;

- розвиток установ культури — клубів, палаців культури, бібліотек, музеїв, театрів, кінотеатрів та інших закладів мистецтва, розвиток фізичної культури і спорту, спортивні споруди;

- перспективи розвитку економіки краю.

Економічні відносини пронизують усі сфери діяльності. Всі аспекти економічного життя краю тісно взаємопов'язані. Тому при вивченні економіки краю необхідний комплексний підхід, що забезпечує виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків та залежностей. В економіці краю відбуваються динамічні зміни, сформувалися і виділилися нові тематичні

напрями — маркетинг (з проблем збуту продукції), біржова торгівля, ринок цінних паперів, банкрутство фірм, інвестиції, конкуренція, реінжиніринг і т. ін., зростає кількість підприємств малого і середнього бізнесу, фахівців. Провідне значення економіки в життєдіяльності краю зумовлює пріоритетне місце економічного краєзнавства серед його основних видів.

Історичне краєзнавство як складова загального краєзнавства становить галузь прикладної історії та характеризується двома суттєвими ознаками: локальністю досліджуваних історичних подій, матеріалізованих у пам'ятках історії та культури, а також своїм активним характером.

Об'єктом історичного краєзнавства є історія краю. Об'єктом конкретного краєзнавчого дослідження може стати як історія краю в цілому, так і окремих населених пунктів, вулиць, фабрик, заводів, фірм, вищих навчальних закладів, інших організацій, а також різних споруд, будівель, пам'ятних місць. Краєзнавчі дослідження можуть охоплювати великі хронологічні й історичні періоди або ж, навпаки, обмежуватися вивченням подій одного конкретного етапу місцевої історії, життя і діяльності окремих людей, свідків або учасників історичних подій. Проте незалежно від масштабів і цілей історико-краєзнавчого дослідження його основу становлять факти місцевої історії, оскільки головними для будь-якого історичного знання є історичні факти.

Вивчення історичного минулого краю здійснюється на базі археологічних, друкованих та архівних джерел, а також досліджень пам'яток історії та культури. Археологічні пам'ятки — це стоянки (залишки поселень давньої людини), городища (залишки укріплених поселень), поховання, рудники та майстерні, наскальні зображення. В історичному краєзнавстві широко використовують рукописні та друковані документи, що зберігаються в бібліотеках, архівах і музеях. Пошук, опис, типізація, систематизація документальних джерел — такі основні завдання поставило історичне краєзнавство перед бібліотечною діяльністю. Результати бібліографічної діяльності — каталоги, описи, реєстри, покажчики, довідники —

класифікуються як історичні праці внаслідок своєї функціональної ознаки підсумовування документованої інформації. Поодинокі документовані факти громадського життя окремих країв за наявності історичних документів і методики їх науково-аналітичної обробки становлять фактографічну базу краєзнавчої україніки. Створення бібліографічної інформації про документальні джерела як першооснови досліджень історії краєзнавчої україніки сприяє подальшому розвитку не лише історичної науки, а й закладає надійне підґрунтя для розвитку сучасної України, її економічного потенціалу, духовності і культури. Об'єктами краєзнавчої діяльності є пам'ятки історії та культури, що пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також результати матеріальної та духовної діяльності, які мають особливу історичну, наукову, художню й іншу цінність. До них належать: будівлі різного призначення — церкви, собори, монастирі, каплиці, цвинтарі, вежі, стіни, палаци, парки, особняки, громадські споруди, садиби, дворянські та купецькі будинки, старі селянські хати. Більшість із них — це "речові" учасники історичних подій. Об'єктами історичного краєзнавства можуть бути: пам'ятки мистецтва, твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва; документальні пам'ятки — акти органів державної влади та органів державного управління, інші письмові та графічні документи, кіно фото фоно документи, а також старовинні та інші рукописи й архіви, записи фольклору, музики, рідкісні Друковані видання. Результатами таких досліджень є літописи місцевих подій, історичні хроніки, статті, монографії, біографічні та біобібліографічні словники, доповіді та повідомлення на конференціях, краєзнавчих читаннях тощо.

Історико-краєзнавча робота проводиться об'єднаними зусиллями окремих краєзнавців-аматорів, краєзнавчих спілок, місцевих відділень Товариства охорони пам'яток історії та культури, спілки ветеранів, архівів, музеїв, бібліотек та інших установ. Серед форм популяризації знань про край слід назвати: історичні екскурсії, патріотичні клуби, гуртки, вікторини, конкурси

на краще знання історії краю, тематичні вечори, зустрічі з краєзнавцями, виставки, експозиції історичних музеїв.

Літературне краєзнавство вивчає художню літературу краю. Головними напрямками літературного краєзнавства є:

- глибоке та всебічне вивчення життя і творчого шляху місцевих літераторів — прозаїків, поетів, драматургів, літературних критиків. Окрім традиційних джерел значно поширені безпосередні зустрічі з місцевими діячами літератури;

- виявлення та вивчення біографічних і творчих зв'язків з краєм відомих і видатних художників слова, пов'язаних із певною місцевістю народженням або перебуванням на її території. З цією метою використовуються колекції літературних меморіальних музеїв, садиби та заповідники на території краю, здійснюється листування з родичами, літературознавчими науковими установами та організаціями;

- збирання й організація матеріалів з тематичного напрямку "Край у художній літературі". Через ретельний аналіз літературних текстів виявляються ті, в яких висвітлюється минуле краю чи його сьогодення. Така робота є особливою частиною літературознавства та краєзнавчої літературної бібліографії;

- збирання та вивчення усної народної творчості, різноманітних форм фольклору: казок, дум, легенд, пісень. З цією метою організуються спеціальні експедиції, зустрічі з розповідачами, записи, здійснюється підготовка та друкуються жанрові і тематичні збірки.

4. Туристичне краєзнавство, його завдання та форми

У кінці XIX ст. на арену суспільного життя в Україні вийшов туризм. Взявши свій початок від подорожей і мандрівок, він все більше набував властивих йому рис - подорожі заради пізнання навколишнього світу, відпочинку та розваги людей у вільний час. Цю сутність туризму відзначали і

тогочасні енциклопедичні видання. "Туристи, - читаємо в одному з них, - слово, що виникло в новітні часи, означає людей, які мандрують для розважання або для наукової мети".

Сучасне визначення поняття туризму звучить так: "Туризм - тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійно-ділових цілях без заняття оплачуваною діяльністю". Проте у наш час туризм являє собою настільки складне явище в соціально-економічному та культурному житті людства, що не може бути визначений однією дефініцією, бо виступає в кількох іпостасях: туризм як подорож людей з оздоровчою, пізнавальною, професійною метою, як галузь економіки, як економічна туристична діяльність з організації подорожей, як громадський рух туристів, спрямований на створення туристських об'єднань, товариств, клубів, секцій для розширення поступу всіх верств населення до відновлення фізичних, психічних, інтелектуальних сил засобами туризму.

У процесі розвитку туризму склалися його види залежно від різних критеріїв, наприклад:

від місця постійного проживання туриста і місця

подорожі - туризм внутрішній, виїзний, в'їзний;

від форми організації - туризм організований

(плановий) і самодіяльний;

від мети подорожі - пізнавальний, спортивно-оздоровчий, конгресовий

(діловий) та ін.; від виду транспорту - залізничний, водний, авіаційний,

автотуризм.

При цьому слід зазначити, що пізнавальні функції туризму тією чи іншою мірою властиві кожному з існуючих видів туризму, бо туристська подорож - це завжди отримання нових знань про чужі країни та народи, що їх населяють, або подорожування рідною країною, що дає можливість краще пізнати свою Батьківщину. Тому з самого початку свого самостійного існування туризм ніколи не втрачав зв'язків з краєзнавством, оскільки їх єднали спільні пізнавальні функції. Кардинально змінюється лише їх роль

стосовно одне одного. Якщо раніше подорожі, поїздки були підпорядковані основним завданням краєзнавства, служили тільки засобом здобуття краєзнавчих знань, то тепер, коли туризм отримав самостійний статус, а туристична подорож зайняла в ньому пріоритетне місце, краєзнавча наука почала обслуговувати туризм. За допомогою краєзнавчих досліджень вивчаються туристичні ресурси в окремих регіонах України, створюються путівники для туристів та інша туристично-краєзнавча література, розробляються туристичні маршрути, регіональні карти, схеми, буклети тощо, тобто формується новий напрям краєзнавства - туристичне краєзнавство. Воно являє собою з одного боку, невід'ємну складову загального краєзнавства, а з іншого туризмознавства, є зв'язуючою ланкою між цими двома дисциплінами. Основним завданням туристичного краєзнавства є всебічне комплексне вивчення регіонів України для потреб туризму.

Туристичне краєзнавство ґрунтується на тих же принципах і засадах, що і загальне краєзнавство, хоч має і деякі відмінності. Так, якщо краєзнавче вивчення здійснюється в рамках історико-географічного регіону або територіально-адміністративної одиниці - області, району, міста, села, то в основу туристично-краєзнавчого дослідження покладено туристичний регіон, що складається з кількох туристичних районів, які в свою чергу поділяються на менші таксономічні одиниці.

Районування території України за різними критеріями ще з 1980-х рр. перебуває в колі інтересів дослідників-економістів, географів, архітекторів, етнографів та ін. На основі етнографічного, рекреаційного районування з урахуванням фізико-географічних особливостей, ступеню розвитку туризму вченими на сучасному етапі визначено сім туристичних регіонів - Карпатський, Волинсько-тернопільський, Поліський, Подільський, Придніпровський, Слобожанський, Азово-Чорноморський. Кожний з них охоплює кілька суміжних областей, в яких склалися приблизно однакові

природні, історико-культурні, соціально-економічні умови для розвитку туризму.

Предметом туристично-краєзнавчих досліджень є вивчення природних, історико-культурних та соціально-економічних ресурсів і умов для подальшого розвитку туризму в кожному регіоні. Насамперед, це природні ресурси - рельєф, клімат, водні артерії, мінеральні джерела, лікувальні грязі, печери, рослинний і тваринний світ, національні парки, заповідники, мальовничі ландшафти, унікальні пам'ятки природи, історико-культурні туристичні ресурси, що включають пам'ятки історії, археології, архітектури, мистецтва, етнографічні осередки, заклади культури - музеї, скансени, театри, виставки тощо. Ці об'єкти знаходяться у полі зору також історичного краєзнавства. Однак вивчення історико-культурної спадщини для потреб туризму має свою специфіку. Якщо краєзнавців, які вивчають історію певної місцевості, цікавлять події незалежно від того, чи залишили вони слід у матеріальних пам'ятках, чи ні, то в туристичному краєзнавстві мають цінність ті події, пам'ять про які збереглася в давніх спорудах, пам'ятках, локалізована на певній території. Їх можна показати відвідувачам, туристам. Саме цей огляд доносить до сучасної людини весь неповторний аромат давнини, матеріальна історико-культурна спадщина справляє на неї глибоке враження. Тому відеоряд - обов'язкова умова краєзнавчого вивчення території для потреб туризму

Свою особливість має краєзнавчий аналіз групи соціально-економічних ресурсів і умов у різних регіонах України, які забезпечують розвиток туристичної галузі. Адже від них залежить приток туристів можливість їх обслуговування на рівні сучасних вимог. Тут до кола інтересів дослідників входять суто професійні завдання районування територій для потреб туризму, вивчення структури місцевого населення, трудових ресурсів для створення робочих місць у сфері обслуговування. Вивчається транспортна доступність до туристичних об'єктів, рівень розвитку туристичної

інфраструктури в тому чи іншому регіоні, - забезпеченість готелями, кемпінгами, підприємствами харчування їх комфортність.

Важливим аспектом досліджень цієї групи туристичних ресурсів є розкриття механізмів функціонування рекреаційно-туристичних комплексів у різних регіонах України, проектів забудови зон відпочинку, міських туристичних центрів тощо. У такому випадку краєзнавчі дослідження можуть використовуватись для практичного розвитку всієї туристичної галузі України.

Як і в загальному краєзнавстві, до вивчення туристичних ресурсів залучаються вчені різних галузей науки - географи, картографи, економісти, історики, архітектори, етнографи, фахівці туристичної галузі. Вони привносять у туристичне краєзнавство методику досліджень своїх галузей наук, що забезпечує високий науковий рівень комплексного вивчення регіонів, допомагає виявити їх самобутність, специфіку, придатність для розвитку туризму.

Отже, туристичне краєзнавство - це напрям загального краєзнавства, спрямований на комплексне вивчення конкретних територій для потреб туризму.

5. Об'єкт і предмет туристичного краєзнавства

Туристичне краєзнавство формується на стику географічного, економічного, історичного й етнологічного краєзнавства, а також туризмознавства і рекреалогії шляхом міждисциплінарного синтезу їх теоретико-методологічних і прикладних напрацювань.

Туристично-краєзнавчі дослідження є важливим джерелом формування наукової фактологічної бази географії, історії, етнографії, дидактики, методики викладання шкільних курсів і курсів ВНЗ, поповнення музейних експозицій, змістовного насичення наукових і популярних видань. У процесі краєзнавчої діяльності учні та студенти на основі безпосереднього вивчення

компонентів природи, природних комплексів і ресурсів, результатів господарської діяльності поселень формують географічні і суспільно-економічні поняття, накопичують дані для узагальнень, розвитку уявлень про систему складових географічного простору рідного краю. Краєзнавчу діяльність стимулює набуття навичок, умінь, самостійності, що задовольняє пізнавальні потреби, освоєння прийомів наукових досліджень майбутніми краєзнавцями.

Упродовж ХХ ст. на теренах України бурхливо розвивається туристична індустрія. Для всебічної розбудови туристичної індустрії на певній території необхідне всебічне вивчення її туристично-рекреаційних ресурсів власне засобами і методами краєзнавства.

Отже, основним об'єктом туристичного краєзнавства виступає, у широкому розумінні, рекреаційно-туристичний потенціал території, а у вузькодисциплінарному вимірі — рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) рідного краю.

Рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) — це функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території, яка володіє значним рекреаційним потенціалом, наявністю сукупності рекреаційних установ і підприємств інфраструктури, єдністю організаційних форм управління, що забезпечують ефективне використання природних і економічних ресурсів.

Іншими словами, об'єктом дослідження є рідний край через призму його туристичної самобутності. Характерними об'єктами національного туристичного краєзнавства виступають терени окремих одиниць адміністративно-територіального поділу держави, історичні й етнографічні краї (Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Слобожанщина тощо), біосферні заповідники (Східні Карпати, Дунайський тощо), національні природні парки (Шацький, Карпатський, Подільські Товтри й ін.), ландшафтні парки (Меотида, Каньйон Дністра тощо), історико-культурні заповідники (Поле Берестецької битви, Древній Галич й ін.) тощо.

Похідними (тобто об'єктами нижчого рангу) основного дослідницького об'єкта туристичного краєзнавства виступають окремі територіальні одиниці досліджуваного краю, які вирізняються за характером наявних рекреаційних ресурсів, ступенем туристичної спеціалізації господарства та специфікою розвитку в їх межах туристики. Такі низові об'єкти дослідження у рекреалогії (і рекреаційній географії) отримали назву територіальні рекреаційні системи (ТРС).

Об'єктами краєзнавчого інтересу виступають ТРС локального рівня. Зокрема, до них слід віднести такі таксономічні одиниці національного рекреаційно-туристичного комплексу:

- Рекреаційно-туристичний центр (наприклад, Львів, Моршин, Славське).
- Рекреаційно-туристичний вузол (наприклад, Східницько-Трускавецький, Поляна-Свалявський, Євпаторійсько-Сацький).
- Рекреаційно-туристичний підрайон (наприклад, Велика Ялта, Арабатська стрілка, Свидовецький масив, Сатанівські Товтри, Гологори й ін.).

Предметом дослідження туристичного краєзнавства виступають окремі складові туристично-рекреаційного потенціалу краю — природні рекреаційні ресурси (мінеральні води, клімат, озера тощо), ступінь їх освоєння і характер експлуатації, пам'ятки історії і культури, туристичні заклади та інші об'єкти туристичної інфраструктури, а також різноманітні аспекти розвитку туристичного руху в краї.

Туристичне краєзнавство, на сучасному етапі розвитку, продуктивно "виходить за межі" дослідницького арсеналу рекреаційної географії й послуговується цілою низкою міждисциплінарних методичних підходів: геомаркетингового, соціокультурного, історико-гео-хронологічних зрізів, еколого-економічного, геополітичного та багатьох інших; що саме по собі ставить туристичне краєзнавство на якісно новий рівень глибинного пізнання території (краю) у контексті її туристичного загосподарювання, генерування,

розподілу й адсорбції туристичних потоків, творення самобутнього туристичного іміджу (ореолу привабливості) тощо.

З огляду на потужний арсенал дослідницьких методів і підходів, сьогодні перед туристичним краєзнавством стоїть низка важливих завдань як теоретичного, так і, передусім, прикладного, діяльно зорієнтованого характеру.

Адже саме туристичне краєзнавство здатне репрезентувати всьому світові багатство національної історико-етнокультурної спадщини, зацікавити нею широкі верстви населення держави, насамперед, молодь, здатне відродити "з руїни" унікальні занедбані об'єкти старовини, спроможне "допомогти" українським музеям, заповідникам і національним паркам заробляти достатні кошти для розширеного самофінансування й своєчасного проведення реставраційних, консерваційних чи упорядкувальних робіт.

Ключові завдання, які стоять нині перед українським туристичним краєзнавством і вимагають цілеспрямованої уваги з боку держави, громадських організацій і фондів, науковців і практиків краєзнавчої справи.

Значна частина названих завдань має "лягти на плечі" науковців й активістів низових краєзнавчих організацій. Передусім від їхньої принципової позиції і подвижницької праці залежатиме, в якому стані перебуватимуть українські замки і фортеці (чи їх атракційні фрагменти), музеї історії і природи під відкритим небом, заповідні урочища та поля археологічних розкопок чи історичних битв тощо, а також те, кого ми виховуємо з дитсадка (нігілістів-космополітів чи поціновувачів національної етнографічної спадщини), що знатимуть пересічні громадяни про ці об'єкти національної спадщини, з яких джерел матимуть вони змогу черпати туристично-краєзнавчу інформацію, наскільки туристично «розкрученими» й готовими до організованого туристичного відвідування будуть ці об'єкти.

Питання для самопідготовки

1. Які функції краєзнавства вам відомі?

2. Яку дефініцію «краєзнавства» ви вважаєте найточнішою і чому?
3. Які організаційні форми краєзнавства вам відомі?
4. Що вам відомо про географічне (природничо-географічне) краєзнавство.
5. У чому полягає суть історичного краєзнавства?
6. Що ви знаєте про літературне краєзнавство?
7. У чому полягає суть економічного краєзнавства?
8. Назвіть основні завдання туристичного краєзнавства на сучасному етапі?
9. Які ви знаєте функції краєзнавства?
10. Розкрийте об'єкт і предмет туристичного краєзнавства.

Тема 2. Історичні аспекти розвитку туристичного краєзнавства

План

1. Спільний початковий етап розвитку краєзнавства та прототуризму.
2. Екскурсійна діяльність як невід'ємна складова туристичної подорожі.
3. Розвиток туристичної інфраструктури.
4. Заснування туристичних організацій.
5. Розвиток туристичного краєзнавства в складі СРСР.
6. Сучасний стан туристичного краєзнавства в Україні.

1. Спільний початковий етап розвитку краєзнавства та прототуризму.

Незважаючи на те, що впродовж останніх ста років в Україні чимало зроблено на ниві вивчення краєзнавства, його повна систематизована історія ще й досі чекає на своїх дослідників. Одним із перших торкнувся цієї проблеми відомий український історик Іван Крип'якевич. Вивчаючи історію галицького краєзнавства, він наголошував на складності створення такої узагальнюючої праці. „Скласти повну історію краєзнавства, - писав він, - можна тільки при участі цілого ряду співробітників, які займались би обробленням різних ділянок сеї великої праці - се робота, яка потребує довгого часу". На жаль, нині ми маємо лише окремі розвідки, які вводять нас в історію краєзнавства в Україні.

Краєзнавство в Україні має багатовікову історію, давні традиції. Воно бере свій початок разом з появою та поглибленням географічних та історичних знань про територію України та її окремі регіони - Причорномор'я, Подніпров'я, Пониззя (Поділля) та ін.

У Київській Русі першими краєзнавцями були легендарні літописці, які в своїх літописах фіксували відомості про численні населені пункти України. Давній Київський літописний звід почав створюватись у 1037 р. У ньому

розповідається про початковий період в історії Києва. У Києво-Печерському зводі (1079, 1095 pp.) подано докладний опис Чернігово-Сіверської землі.

Ці літописи ввійшли до першої редакції літопису "Повісті временних літ", укладеної на початку XII ст. ченцем Києво-Печерської лаври Нестором Літописцем. Другу редакцію „Повісті" здійснив у 1116 р. ігумен Сильвестр у Видубицькому монастирі - Лаврентіївський літопис, а третя редакція була здійснена у Києво-Печерському монастирі - Іпатіївський літопис.

Опис історичних подій у "Повісті" починається з 852 р. У ній знаходимо багато краєзнавчих відомостей про заснування міст на Правобережній, Лівобережній Україні, побудову храмів у Києві, Чернігові, Вишгороді, Білгороді та інших містах, оборону їх від кочівників-печенігів і половців тощо.

Події місцевої історії з 1201 до 1291 р. розкриває Галицько-Волинський літопис. Окрім того, багато краєзнавчого матеріалу міститься в монастирських літописах-хроніках - Густинському, Межигірському, Підгорецькому, Мгарському.

Важливі краєзнавчі відомості вміщено у "Слові о полку Ігоревім", написаному невідомим автором між 1185-1187 pp. У ньому згадуються міста Київ, Чернігів, Путивль, Переяслав; ріки - Дніпро, Рось, Донець, Стугна, Сула. Багато відомостей наводиться про природу Лівобережжя та Слобожанщини, вказано назви двадцяти трьох рік, п'ятдесяти чотирьох видів птахів, змальовано побут населення краю.

Дуже рано, ще з середньовіччя, почали виявлятися зв'язки краєзнавства з подорожуванням і мандрівництвом. Значна частина описів земель України - Причорномор'я, Волині, Поділля, Запоріжжя, окремих міст і сіл була зроблена людьми, які мандрували по Україні - дипломатами, купцями, священиками та ін. Здебільшого це були іноземці.

Їх твори за своїм характером переважно належали до мемуарного жанру - щоденники, спогади, хроніки подорожей, написані очевидцями та безпосередніми учасниками подій. Автори цих праць, попри свої заняття та

мандрівництво, виступали як справжні краєзнавці, яких цікавило все - відомості з історії, географії, топоніміки краю, люди, які його населяли, міста, їх планування, забудова, оборонні споруди: церкви, костьоли, замки тощо. Саме ця обставина дає підстави причисляти праці мандрівницько-мемуарного жанру до краєзнавчої літератури про Україну. Прикладом таких праць є подорожні записки мандрівників XI-XV ст., що відвідували Україну - німецького єпископа-проповідника Бруно з Кверфурта, який на початку XI ст. по дорозі до печенігів побував у Києві, був гостем великого князя Володимира; папського посла до Монголії Платона Карпіні, який, їдучи через Чехію, Польщу, Русь, у 1246 р. відвідав Київ. Описи Криму залишив Вільгельм Рубрук, посол французького короля Людовика IX до татарської Орди, який у 1252 р. здійснював подорож з Царгороду через Крим, Перекоп, Донщину.

Жильбер де Лянуа, західноєвропейський дипломат, у спогадах „*Voyages et Ambassades*” описав свою подорож по Україні в 1421 р. Зокрема, він відвідав Судову Вишню, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Про останнє місто автор сказав, що воно „прегарно розташоване”. Також дипломат відзначив гостинність місцевої шляхти, пишні обіди, які вона йому влаштовувала, згадував чудові подарунки місцевого виробництва - руські чаші, вишивані рукавиці, шапки тощо.

Цікаві відомості про українські міста Луцьк, Житомир, Київ містяться в описі подорожі посла Венеціанської Республіки Амвросія Контаріні до перського шаха у 1473-1474 рр. Вперше його було надруковано у Венеції у 1483 р. З цієї праці краєзнавці можуть дізнатися про характер тогочасної забудови міст, про Київ як великий торговельний центр, через який купці спроваджують свої каравани з товарами і зберігають їх тут до наступних перевезень. Київ переповнений хлібом і всякого роду м'ясом”, - пише А. Контаріні. Стисло, але дуже виразно автор змальовує побутові подробиці життя киян - гостинні частування, обіди, що супроводжувались співами, та ін.

Краєзнавчу характеристику Києва XVI ст. істотно доповнюють відомості, наведені у щоденнику подорожі Михайла Литвина, яку він здійснив у 1550 р. Його цікавить усе - природа Київщини та Києва, ґрунти, їх родючість, рослини, що вирощуються на ланах, овочі, фрукти, дерева, тваринний світ - дикі звірі, домашня худоба, птахи, риби, бджільництво тощо. Докладно описано Київ, його роль у розвитку транзитної торгівлі, зосередження у місті дорогих товарів - коштовностей, шовкових тканин, хутра, парфумів, прянощів. Не обминає автор і опису архітектури Києва, його оздоблених мармуром храмів з позолоченими банями, монастирів, Литовського замку, що височів над Дніпром. А про мешканців Києва і Подніпров'я М. Литвин писав, що вони відзначаються хоробрістю, „тому в цій країні дуже легко набирають добрих вояків”.

Краєзнавче вивчення Запоріжжя започаткував Еріх Лясота (1550-1611). У кінці XVI ст. австрійський імператор Рудольф II надіслав його як посла у Запорозьку Січ. Мандруючи по Україні, а потім перебуваючи на Запоріжжі протягом 1594 р., Еріх Лясота у щоденнику - Діаріуші - занотовував свої враження про військовий устрій Січі, військову майстерність запорожців, їх побут і звичаї. Частина щоденника, що стосувалася Запоріжжя, була надрукована в 1890 р. в "Мемуарах, що відносяться до історії Південної Русі" (вип. 1). Важливість цього джерела для вивчення Південної України важко переоцінити і жодний краєзнавець, який вивчав цей край, не може його обминути. Також краєзнавчу цінність має опис Києва, зроблений Еріхом Лясотою.

У краєзнавство Південної України і, зокрема, Запоріжжя значний внесок зробив французький військовий інженер Гійом-Левассер де Боплан. Перебуваючи на службі у польського уряду, він у 1635 р. керував будівництвом військової фортеці Кодак на правому березі Дніпра, проти Кодацького порога, а повернувшись до Франції у 1650 р. видав "Опис України, або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансильванії". Ця книга містила багато відомостей про географію

краю, історію, про запорожців, їх військову систему, зброю, етнічні особливості козаків, звичаї. Окрім того, Боплан склав мапи цієї місцевості, де були нанесені населені пункти, Дніпро, пороги тощо.

Унікальні краєзнавчі відомості про Волинь і Поділля залишив у своєму "Щоденнику" іноземець, що походив з Німеччини - Ульріх фон Вердум, який неодноразово подорожував українськими землями у 70-х рр. XVII ст. У складі посольства французького дипломата де Польм'є Вердум проїхав по всьому Правобережжю України до Львова та до кордону з Молдавією, зупиняючись у містах і замках великих магнатів. Людина з вищою університетською освітою, Вердум уважно вивчав навколишній світ і ретельно записував усе побачене - відомості про географічні, ботанічні, етнографічні, демографічні особливості краю, зробив описи сіл і міст, називає 272 українських населених пункти, наводить дані про їх походження. Ці унікальні краєзнавчі матеріали, що стосувалися України, уже в наш час переклав українською мовою І. І. Сварник і видав під назвою "Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство Польське". Вони стали доступними для широкого загалу тих, хто цікавиться історією свого краю, і, таким чином, заклали ще одну цеглину у велику будову українського краєзнавства.

Описи українських міст кінця XVI- поч. XVII ст. залишив купець-мандрівник Мартин Груневег, причому він їх доповнив планами, малюнками архітектурних пам'яток. Деякі пам'ятки не дійшли дотепер і тому описи Груневега мають особливо велику цінність для краєзнавства.

Саме завдяки Груневегу, який у 1584 р. відвідав Київ, ми знаємо як виглядали його райони - Поділ, Печерськ, які храми та собори й інші споруди прикрашали місто. Існують також описи міст Львова, Жовкви, зроблені в різні періоди Яном Альнпеком, Варфоломієм Зиморовичем, Юліаном Німцевичем внаслідок подорожування землями Західної України.

Тепер поглянемо в цілому на краєзнавство України на початковому етапі його розвитку з найдавніших часів до XVIII ст. включно. Що нам впадає,

передусім, в око? А те, що переважна частина названих праць (в дійсності їх було значно більше, ніж тут згадується) з'явилась внаслідок подорожей, поїздок. Вони здійснювались переважно з прагматичною метою - торговельними, дипломатичними потребами, місіонерством тощо, але разом з тим мали пізнавальний характер, сприяли розвитку краєзнавства. Отже, краєзнавство та подорожування, що являло собою прообраз майбутнього туризму, існували у нерозривній єдності.

Звертає на себе увагу ще одна риса тогочасного краєзнавства - описи окремих регіонів, населених пунктів з їх природою, рослинним і тваринним світом, спорудами автори робили переважно на основі побаченого особисто ними. Вони найчастіше були першопрохідцями і не мали писемних або навіть усних відомостей про побачений край.

Кінець XVIII-XIX ст. - якісно новий етап у розвитку краєзнавства. Він характеризується зародженням нової наукової форми краєзнавчих досліджень, які спиралися на статистичні, архівні джерела, історичні твори, спогади учасників. Інтерес до свого краю, його особливостей зріс, зокрема, у Лівобережній Україні, яка у 1667 р. за Андрусівським миром між Московською державою та Польщею підпала під владу Москви. Через 100 років нащадки козацьких старшинських родів, які отримали дворянство, починають цікавитися своєю історією, родоводом, шукають документи в архівах, користуються козацькими літописами Г. І. Грабянки та С. В. Величка, що описували історію України часів гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи.

Зразками нових краєзнавчих праць можна, наприклад, вважати працю В. Г. Рубана "Краткие географические, политические и исторические ведомости о Малой России" (СПб, 1773), О. Ф. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России..." (СПб, 1785). Такий же характер мали описи Новгород-Сіверського, Харківського намісництв та ін.

На новому етапі подорожі та мандрівки перестають бути обов'язковою передумовою розвитку, передусім, наукового краєзнавства, але не втрачають свого значення для подальшого вивчення окремих територій. Тим більше, що саме в першій половині XIX ст. у країні відбуваються помітні зрушення в освіті, культурі, збільшується число навчальних закладів, розширюється коло освічених людей, яких приваблюють подорожі з метою пізнання невідомих регіонів країни. Так, на початку XIX ст. Розгорнулося краєзнавче вивчення Криму, інтерес до якого зріс після його приєднання до Російської імперії у 1783 р. Воно здійснювалось російськими чиновниками, літераторами, вченими та краєзнавцями а також іноземцями за допомогою численних поїздок подорожей і мандрівок по території Криму. Внаслідок цих поїздок з'явилася ціла низка публікацій, що заклали основу краєзнавства Криму.

Найгрунтовніші записки залишив державний чиновник і літератор П. І. Сумароков. Після першого відвідування Криму він видав працю "Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, с историческим и топографическим описанием всех тех мест" (М., 1800). А після другого перебування у Криму у Санкт-Петербурзі в 1803-1805 р.р. вийшов його двотомник "Досуги Крымского судьи или второе пришествие в Тавриду". У ньому автор зробив детальний опис міст, культури, побуту народів Криму, проілюструвавши видання великою кількістю малюнків. Одним із кращих творів про Крим тих років стали записки І. М. Муравйова-Апостола, батька відомих декабристів, який відвідав Крим у 1820 р., оглядав кургани, проводив археологічні розкопки в Судаку тощо.

Протягом першої третини XIX ст. по Криму подорожували і залишили свої спогади, нотатки сходовознавець А. О Норов, видавець "Отечественных записок" П. П. Свіньїн, командуючий малотоннажними судами В. Б. Броневський, відомий етнограф П. І. Кеппен, англійський учений, професор Кембріджського університету Едуард Даніель Кларк та багато інших.¹⁴ Зроблені ними публікації увійшли до скарбниці краєзнавства Криму. їх автори були одночасно і мандрівниками і краєзнавцями. Причому краєзнавчі

інтереси у них були пріоритетними, а подорож виступала виключно як засіб пізнання й опису певної території.

З середини ХІХ ст. серед прошарку різночинної інтелігенції, яка отримала освіту в університетах України - Харківському (1805), Київському (1834), Одеському (1865) - зростає інтерес до життя народу, його культури, звичаїв в окремих місцевостях України, природних особливостей тощо. На цій основі зароджується аматорський краєзнавчий рух, що являв собою одну з форм суспільних інтересів того часу, був виявом патріотизму. У своїх краєзнавчих пошуках краєзнавці-аматори - священники, вчителі, лікарі, офіцери - широко використовували мандрівки, збирали документальні матеріали, записували розповіді старожилів, народні пісні тощо.

Для прикладу можна згадати діяльність священника Л. І. Похилевича, який працював у Київській духовній консисторії. Він об'їздив усі населені пункти Київщини, цікавлячись, насамперед, справами церковних парафій, побутом священників і селян, разом з тим описуючи всі старожитності, які вдалося побачити. Праці Л. І. Похилевича "Сказання про населені місцевості Київської губернії" («., 1864), "Повіти Київський і Радомишльський. Статистичні та історичні замітки..." (К, 1887) і досі є важливим джерелом для вивчення краєзнавства Київщини та Черкащини.

Краєзнавча подорож була важливим інструментом у творчій і науковій діяльності багатьох українських письменників, художників, учених середини ХІХ- початку ХХ ст. Показовою в цьому плані є краєзнавча діяльність Т. Г. Шевченка, який багато подорожував по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині та інших місцевостях, брав участь в археологічних експедиціях. Отримані під час подорожей враження надихнули Т. Шевченка створити серію малюнків "Мальовнича Україна", для якої він змалював багато історичних пам'яток: "Аскольдова могила", "Мотронинський монастир", "Богданова церква у Суботові" та ін.

Видатний український історик, археолог і етнограф Д. І. Яворницький, який протягом життя вивчав історію запорозьких козаків, створивши цілу

низку праць - "Виникнення і устрій Запорізького кошу" (1886 р.), "Острів Хортиця на річці Дніпрі" (1882 р.), тритомну "Історію запорізьких козаків" (1892-1897) - пішки обійшов увесь Південь України. У своїх подорожах він збирав козацьку зброю, досліджував пам'ятки козацької доби, записував розповіді старожилів, козацькі пісні.

Загальновідомі краєзнавчі подорожі рідним краєм Івана Франка, до яких він залучав і студентську молодь. Поїздки в Карпати, знайомство з життям гуцулів, їх побутом і звичаями допомогли письменнику М. Коцюбинському створити повість „Тіні забутих предків" і цим зробити відчутний внесок у розвиток літературного краєзнавства України.

Отже, навіть загальний огляд історії краєзнавства в Україні дає підстави твердити, що краєзнавство і прототуризм на своєму початковому етапі розвивались у нерозривній єдності, тобто мали спільний початковий період. Разом з тим, розвиваючись у надрах краєзнавства, подорожування поступово змінювалось, розширювало свої функції. Якщо поїздки й подорожі, особливо в XIII-XVI ст., здійснювались переважно з торговельною, релігійною, дипломатичною метою, а пізнавальні інтереси мандрівників мали другорядне значення, то з часом все більше зростає роль пізнавальних подорожей.

2. Екскурсійна діяльність як невід'ємна складова туристичної подорожі.

В середині XIX ст. під впливом краєзнавчого руху народжується ще одна форма подорожування: екскурсія - поїздка з науково-дослідною, освітньою або розважальною метою. Причому, в той час не робилося різниці між подорожжю тривалою і одноденною. Всі вони називалися екскурсіями.

Екскурсія, крім інших завдань, передбачала можливість розважитись у процесі мандрівки і саме це наближувало її до туризму. Згодом екскурсія стала невід'ємною складовою туристичної подорожі.

З середини ХІХ ст. екскурсії знайшли широке застосування в наукових краєзнавчих дослідженнях, які проводили наукові товариства - Одеське товариство історії та старожитностей (1839-1922); Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873-1917); Історичне товариство Нестора Літописця (1873-1917) та ін.

Видатні вчені, діячі науки та культури, які гуртувалися навколо товариств, не тільки досліджували краєзнавчу проблематику, а й вважали своїм обов'язком популяризувати наукові знання серед населення, намагалися пробудити серед громадськості інтерес до свого краю, культурних традицій народу, піднести його освітній і культурний рівень. Тому екскурсії стали важливим інструментом їх культурно-просвітницької діяльності. Про необхідність організації екскурсій наголошувалось на наукових зібраннях, з'їздах, засіданнях товариств. До участі в них запрошувались, крім учених, слухачі різних курсів, студенти і всі охочі. Це сприяло ознайомленню демократичних прошарків міського населення з передовими науковими ідеями, вносило свіжий струмінь у культурне життя людей і дуже поживляло подорожування по рідній країні.

Екскурсійна діяльність наукових товариств на початок ХХ ст. набула такого розмаху, що деякі з них включали навіть у свої статuti завдання проведення екскурсій, для чого створювались бюро або розпорядчі комітети. У цьому плані особливо активно діяло Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. При ньому у 1912 р. було створено розпорядчий комітет, який підготував перелік міст, багатих на історичні та архітектурні пам'ятки. До них пропонувалося організувати екскурсії. Це були Остер, Чернігів, Чорнобиль, Коростень, Васильків, Черкаси, Полтава, Луцьк, Кременець та ін. Немає сумніву, що такі екскурсії розраховувались на кілька днів і вже більше нагадували туристські подорожі.

Активними організаторами природничих, історико-археологічних та інших освітніх екскурсій виступали відомі вчені геологи та мінералоги К. М. Феофілактов, П. Я. Армашевський, р А. Тутковський, ботанік І. Ф.

Шмальгаузен, зоолог В. М. Артоболевський, історик та археолог В. Б. Антонович, археологи В. В. Хвойка, М. Ф. Біляшівський та багато інших.

Було міцно пов'язане з екскурсіями шкільне краєзнавство, що почало розвиватися у 60-х рр. XIX ст. після реформування шкільної освіти, зростання кількості навчальних закладів - початкових шкіл, гімназій, реальних училищ, збільшення числа учителів і учнів.

У статутах початкових навчальних закладів наголошувалося на необхідності проведення шкільних екскурсій для ознайомлення учнів із природою, старожитностями краю, з життям людей. Це відкривало простір для краєзнавчої роботи в школах, найважливішим методом якої у навчальних закладах стало проведення екскурсій, подорожей, під час яких діти вчилися самі спостерігати навколишнє життя, знайомилися з історією рідного міста, краю, з пам'ятками архітектури, мистецтва.

Першими почали організовувати екскурсії гімназії великих міст - Києва, Одеси, Харкова, Житомира, Полтави та ін. Внаслідок цих екскурсій учні створювали шкільні гербарії, колекції, випускали гімназійні краєзнавчі журнали, навіть книги. Наприклад, гімназисти мариупольської гімназії під керівництвом викладача у 1890 р. провели низку екскурсій по рідному місту, оглядали старі будинки, давні храми, записували розповіді старожилів про минулі часи. Потім звіт про цю роботу вирішили надрукувати окремою книгою - "Мариуполь и его окрестности" (Мариуполь, 1892). З роками вона стала цінним джерелом для краєзнавчого вивчення міста, оскільки багатьох пам'яток архітектури та мистецтва, описаних у ній, тепер уже не існує.

Краєзнавчі екскурсії влаштовували також земства, окремі підприємства, клуби за інтересами тощо. Для їх проведення при наукових товариствах, землях створювались спеціальні розпорядчі комітети або бюро. Причому екскурсії часто розраховувались на кілька днів і фактично являли собою туристські подорожі.

Прикладом цього може стати спільна екскурсія, проведена членами Київського й Одеського відділень Російського технічного товариства 13-19

травня 1893 р. Для її організації була створена спеціальна екскурсійна комісія, яка розробила план і маршрут подорожі. 13 травня до Києва залізницею прибули 15 екскурсантів з Одеси. Протягом двох днів вони оглядали місто, його будівлі, парки, каталися на яхтах по Дніпру. До одеситів приєдналися 50 екскурсантів від Київського відділення і вночі на 15 травня спільна група вирушила Дніпром до Катеринослава на пароплавах "Марія" та "Наdejда". Звідти вона виїхала до Кривого Рогу, де екскурсанти ознайомились з виробництвом чавуну, побували на могилі отамана Сірка, а 19 травня одесити і кияни повернулися додому.

Шкільні краєзнавчі екскурсії у кінці XIX - на початку XX ст. започаткували зародження шкільного туризму: нетривалі походи й мандрівки на околиці міст, одноденні подорожі та поїздки на пароплавах Дніпром у Києві та морем в Одесі почали переростати у тривалі туристські подорожі, які мали пізнавально-розважальний характер. В організації цих подорожей особливо відзначився директор 5-ї чоловічої Києво-Печерської гімназії В. І. Петр, який з 1885 до 1904 р. влаштував для своїх вихованців 15 подорожей до Кременчука, Умані, Білої Церкви, Житомира, Чернігова. Тричі юні туристи їздили до Криму, тричі - на Кавказ, двічі на Урал і нарешті з 1900 р. виїздили навіть за кордон. Власне, це був уже справжній шкільний туризм, хоч він ще не мав належного обслуговування.

Своєрідним центром шкільного туризму стала Одеса. Так, згідно повідомлень, що вміщувалися в газеті "Одесский листок", у 1912-1914 рр. тут перебувало близько 50-ти шкільних туристських груп як з України - Києва, Харкова, Катеринослава, Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона, Ізмаїла, Бірзули, Бердичева, так і з російських міст - Санкт-Петербурга, Москви, Костроми, Нижнього-Новгорода та ін. У той же час, з Одеси виїхало близько 30-ти груп, які прямували до українських і російських міст.

Так у лоні краєзнавства, за допомогою екскурсій зароджувався внутрішній туризм. В його основі лежала подорож як розвага, як відпочинок, як сума нових вражень і уявлень про навколишній світ. На відміну від краєзнавців,

для яких подорож була лише одним із засобів вивчення й описання краю, у туристів саме подорож, мандрівка займали пріоритетне місце.

3.Розвиток туристичної інфраструктури.

У 20-30-х рр. ХІХ ст. в Україні накреслилась тенденція до виділення туристичних регіонів й туристично-рекреаційних центрів, куди спрямовувався потік туристів. Насамперед, це були Одеса та Крим, які приваблювали подорожуючих теплим кліматом, мальовничою природою, морськими купаннями, пам'ятками античної доби. Газета "Одесский вестник" ще у 1829 р. повідомляла, що "багато мандрівників, які відвідували Південний берег Криму, відзначали, що він мало поступається за красою природи Італії, а Одеса у багатьох відношеннях стоїть поряд з освіченими містами Європи - має безпосередні та швидкі зносини з усією Європою, різноманітні навчальні заклади, музей, ботанічний сад Мандрівники, особливо у літній час, заповнюють місто".

Крім того, поблизу Одеси, вздовж Чорного моря існували лимани з цілющою ропною водою та лікувальними грязями, що спричинило появу тут лікувально-рекреаційних закладів. Перша лікувальна купальня на 20 номерів з'явилася у 1833 р., а у 1880-х рр. на Куяльницькому, Хаджибейському, Кляйнлібентальському лиманах уже діяла ціла низка установ, що мали не тільки лікувальний, а й розважальний характер. Біля них споруджувались будинки та готелі для розміщення відпочиваючих, будувались приватні дачі, робилися спроби налагодити сервіс: пропонувалися гарячі обіди, кінні екіпажі. До послуг гостей були телефон, телеграф, влаштовувались вечірні концерти та гуляння. У 1880-х рр. на одеські курорти влітку приїжджало понад 20 тис. чол.

Формуванню Південного туристичного регіону сприяла поява пароплавного сполучення. Перший пароплав для одеського порту під назвою "Одеса" було побудовано в 1826 р. у м. Миколаєві, другий там само - у 1833

р. Проте регулярне сполучення з кримськими портами почалося тільки у 1836 р., після появи пароплава "Петр Великий", виписаного з Англії. Пароплави здійснювали щотижневі рейси між Одесою, Ялтою, Євпаторією, Севастополем, Керчю, Феодосією. Пасажири за помірну ціну отримували пристойне харчування, чисту постіль і обслуговування, що негайно позначилося на зростанні числа приїжджаючих до Криму на літній період.

На початок ХХ ст. морський пароплавний транспорт значно збільшився. Майже щогодини від причалів причорноморських міст відходив або до них пришвартовувався пароплав. Перевезенням пасажирів, у тому числі туристів і курортників, займалися Російське товариство мореплавства та торгівлі, Пароплавство російського транспортного та страхового товариства, приватні Південнобережне пароплавство М. І. Говалло, Курортне пароплавство К. О. Ревенського. Останні мали власні пристані в Ялті та інших містах Криму й забезпечували виключно потреби туристів і відпочиваючих, чисельність яких непинно зростала. Власне, стає очевидним, що до обслуговування туристів почали залучатися підприємницькі структури, зароджувався, за сучасним висловом, туристичний бізнес.

Налагоджувалися шляхи сполучення і на території Криму. З 1824 р. прокладається гірське шосе, у 1832-37 рр. йшло будівництво гравійної дороги Алушта-Сімферополь, яку в 1847 р. було продовжено до Севастополя. З 1861 р. розпочалося залізничне будівництво. Це створювало передумови для швидкого рекреаційного освоєння Криму, який за своїми природними умовами - гірськими ландшафтами, субтропічним кліматом Південного берега, численними грязевими озерами і джерелами мінеральних вод мав всі підстави для перетворення на рекреаційний і туристичний регіон. Його центром стала Ялта. На кінець ХІХ ст. вона не мала собі рівних за числом відвідувачів не тільки серед інших міст Криму, а й Північного Кавказу. Щороку до Ялти прибувало влітку понад 50 тис. чол. У 1915 р. в Ялті існувало 5 санаторіїв на 169 місць, клінічна дитяча колонія, притулок для хворих на туберкульоз, діяло 14 готелів на 800 номерів, 3 приватних

санаторії та 5 пансіонатів. Будуються готелі, пансіонати, лікувальні заклади і в інших містах Криму - Алушті, Євпаторії, Судаку.

Туристський потік спрямовувався й у великі міста України, багаті на пам'ятки старовини, релігійні святині, осередки мистецько-культурного життя. Зокрема, таким містом був Київ. Газета „Киевлянин“, наприклад, у 1879 р. зазначала, що "до Києва щороку прибувають тисячі приїжджих, багато яких з метою побачити місто і його чудову природу". Крім того, Київ щороку приймав паломників з усіх кінців Російської імперії, які приходили вклонитися святим місцям, відвідати знамениту Києво-Печерську лавру, Флорівський, Михайлівський Золотоверхий монастирі та інші храми. Чисельність паломників непинно зростала. Так, у кінці XVIII - на початку XIX ст. до Києва щороку приходило до 110 тис. паломників, а у 1882 р. їх було зареєстровано уже 553 тис.

4. Заснування туристичних організацій.

Отже, упродовж XIX ст., особливо його другої половини туризм в Україні набирав усе більших обертів у своєму розвитку. Проте його остаточне становлення дослідники відносять на кінець XIX - початок XX ст., коли виникають перші туристичні об'єднання - клуби, комітети, комісії, товариства, що займаються організацією туристських подорожей, розробкою туристичних маршрутів, налагодженням обслуговування туристів. їх формування теж відбувалося в рамках краєзнавства.

Першою туристичною організацією в Україні вважається "Кримський гірський клуб", який виник у 1890 р. на базі краєзнавчого "Гуртка аматорів природи, гірського спорту та Кримських гір", заснованого місцевими краєзнавцями - лікарями, натуралістами, альпіністами, педагогами.

Кримський гірський клуб мав відділення в Ялті, Севастополі, Одесі. Центральним було Ялтинське відділення, яке почало функціонувати з квітня 1891 р. У наступному році для нього було збудовано нове приміщення.

За статутом 1901 р. Клубу було надано право відкривати відділення по всій території Російської імперії - у 1903 р. відкрито Катеринославське, Гагринське, Бессарабське відділення, у 1908 - Бакинське, у 1911 р. - Ризьке, у 1916 р. - Феодосійське. Оскільки до кола інтересів краєзнавців потрапив і Кавказ, Клуб з 1905 р. став іменуватися Кримсько-Кавказьким гірським клубом.

Як видно з статутів, спочатку Клуб був більше краєзнавчим, ніж туристичним. Проте дуже скоро він став на шлях організації обслуговування екскурсантів і туристів: у горах створювались притулки для зупинок, налагоджувалось харчування та інші послуги, що рекламувалися в спеціальному виданні "Екскурсии, устраиваемые Ялтинским отделением Крымского Горного клуба". Було створено спеціальне екскурсійне бюро, яке пропонувало розроблені маршрути по Криму. До послуг туристів діяла квартирно-посередницька контора. Ялтинське екскурсбюро стало прототипом сучасних бюро подорожей та екскурсій. Тільки протягом 1912 р. воно провело 645 екскурсій, в яких взяли участь 15229 туристів.

Розвиток туризму в Україні стимулювався заснуванням туристичних організацій у Росії. У 1895 р. в Петербурзі створено "Російський туринг-клуб", який у 1901 р. перетворено на Російське товариство туристів - першу туристичну організацію в Росії (РТТ). Її основним завданням стала організація подорожей по території Російської імперії і за кордон, а також сприяння паломництву до святих місць. Кошти товариства складалися з членських внесків. До 1910 р. воно заснувало свої комітети у 100 великих містах Росії, у тому числі в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському, Рівному. У 1913 р. РТТ вступило до Міжнародної ліги туристичних товариств, цим самим затвердивши свій міжнародний статус.

Одним із перших туристичних об'єднань у Західній Україні був "Кружок устроювання мандрівок по наших краї", що виник при "Академічному

братстві" у Львові (1883 р.). Члени гуртка - студенти поставили на меті організацію мандрівок по рідному краю.

У Львові (1892 р.) почало діяти спортивно-туристичне товариство "Сокіл". У багатьох містах Галичини поширювало бізнесову туристичну діяльність "Польське товариство Татранське". Воно створювало перші туристичні бази - "закутки" (одна з них розміщувалась на горі Говерлі). У Ворохті, Кременцях, Микуличині, Яремчі було збудовано сотні вілл, пансіонатів для туристів і відпочиваючих, розрахованих на 10 тис. чол.

У травні 1910 р. група шанувальників мандрівок утворила в м. Станіславі туристичне товариство "Чорногора", головою якого став Станіслав Стеблицький. Воно поставило перед собою завдання пізнавати й вивчати свій край - Галичину, Буковину, гори Карпати, Альпи і Татри, налагодити співпрацю з НТШ у Львові, "Угорським Карпатським товариством" і "Польським товариством Татранським", проводити спільні мандрівки, видавати журнал, будувати та доглядати туристські притулки, дороги, мости, утримувати провідників і гірську сторожу.

Таким чином, краєзнавство і туризм мали спільний початковий етап розвитку. Саме в надрах краєзнавства еволюціонував туризм від своїх простіших форм - подорожей, поїздок, мандрівок, згодом екскурсій і, нарешті, до створення перших туристичних організацій в Україні.

Виникнення туристичних організацій ознаменувало новий етап у розвитку туризму, виділення його в окремий напрям, обумовило формування туризму як нового соціального явища.

5. Розвиток туристичного краєзнавства в складі СРСР.

Дальший поступ туризму та туристичного краєзнавства в Україні відбувався в нових умовах переходу влади до більшовиків. З приходом нової влади перші туристичні організації та об'єднання, які працювали на громадських засадах, припинили своє існування. Натомість на фоні

одержавлення суспільних інститутів і створення в країні централізованого управління йшов процес розбудови мережі державних туристично-екскурсійних закладів екскурсійних бюро баз, комун тощо. У 1920-х рр. їх очолювали такі структури: Екскурсійно-Виставково-Музейний відділ Наркомосу УРСР (ЕВМ, 1919-1928) Українське Мішане Пайове Екскурсійне Товариство (УМПЕТ, 1928-1929), Товариство Пролетарського туризму РСФСР (1929-1930). У 1930 р. ТПТ було реорганізовано у Всесоюзнедобровільне товариство пролетарського туризму й екскурсій (ВДТПТЕ). Воно являло собою самостійну громадську організацію, але її діяльність спрямовувалась на вирішення, насамперед, політичних завдань - пошуки специфічних форм сприяння соціалістичному будівництву, громадсько-політична пропагандистська робота туристів під час походів, поширення політичної літератури, праця на ланах під час збирання врожаю. Зрозуміло, що така спрямованість ВДТПТЕ майже нічого не мала спільного з туризмом, який розвивався в інших країнах світу. Проте і така громадська організація в середині 1930-х рр. видавалася потенційно-небезпечною для міцніючої адміністративно-бюрократичної системи радянського управління. У квітні 1936 р. ВДТПТЕ було ліквідовано і на його основі створено Туристично-екскурсійне управління при ВЦРПС. В Україні за аналогією Укрпрофрада створила Українське туристично-екскурсійне управління. У такий спосіб туризм було віддано під владу державних бюрократичних чиновників.

Нова влада, разом з тим, була зацікавлена в розвитку туризму. Екскурсії та туристські подорожі розглядалися владними структурами як засіб політичної пропаганди, що відкривало великі перспективи для їх застосування не тільки культурно-освітніми установами, навчальними закладами, а й підприємствами, громадськими об'єднаннями, в армії тощо. На цій основі туристсько-екскурсійний рух в Україні стає масовим, охоплюючи найбільш значні за чисельністю робітничо-селянські прошарки населення.

Нові державно-соціалістичні засади управління туристично - екскурсійною справою, масовий характер екскурсійного руху розбудова туристично-екскурсійних закладів - все це позначалося на розвитку туристичного краєзнавства. Тим більше, що саме краєзнавству відводилась величезна роль в екскурсійній роботі. Питання взаємодії краєзнавчих і туристичних організацій заслуховувались на Всесоюзних з'їздах і конференціях з краєзнавства, обговорювались на нарадах у Головнауці при Наркоматі освіти СРСР та в Наркомосі УРСР, висвітлювались у краєзнавчих журналах. Головнаука у 1925 р. звернулася до правлінь наукових товариств і краєзнавчих організацій з вказівкою про надання допомоги туристичним закладам у здійсненні туристично-екскурсійної роботи. їм пропонувалося розробляти маршрути екскурсій і прогулянок як місцевого значення, так і подорожей за межі свого краю, влаштовувати лекції та доповіді, присвячені описам краю або інтересних місцевостей, які варто відвідати, вивчати зручні місця, де можна провести вільний час і відпочити, організувати виставки та конкурси на кращі краєзнавчі матеріали, зібрані під час екскурсій і т. ін.

На потреби туризму розгорнулися краєзнавчі дослідження, в яких брали участь учені, працівники культурно-освітніх установ, туристично-екскурсійних бюро, туристичних комуні навчальних закладів, члени різних товариств, молодіжних організацій. Підготовлені ними праці, доробки були неоднозначні за науковим рівнем і призначенням. В основному переважала довідкова та інформативна туристично-краєзнавча література - путівники, провідники, супутники. Деякі з них були написані на високому науковому рівні з широким залученням фактичних матеріалів. Вони і тепер використовуються вченими істориками, етнографами, географами як цінні краєзнавчі джерела. Наприклад, це стосується праць М. В. Шарлеманя, Ф. Ернста, присвячених Києву.

Багато туристично-краєзнавчої літератури видавалося по Харкову, який до 1934 р. був столицею України і широко відвідувався екскурсантами. У 1930 р. для них видано короткий провідник - „Столиця України - Харків”

(автор - С. Бразуль). Працівники Харківської обласної дитячої туристично-екскурсійної станції розробили і видали „Маршрути навколо Харкова (Харків, 1936), а Українське екскурсійне товариство надрукувало працю К. Платонова „По околицях Харкова" (Харків, 1939).

Ґрунтовні краєзнавчі розробки було виконано для туристських подорожей по Дніпру. Наприклад, на замовлення Нижньодніпровського державного пароплавства в Херсоні надруковано Довідник-путівник на 1924 р." У ньому докладно розписано маршрут: Дніпровські пороги - Дніпробуд - Запоріжжя - Нікополь - Каховка - Асканія-Нова - Херсон - Гола Пристань - Очаків - Південний Буг - Миколаїв - Ольвія - Вознесенськ - Крим. Додано інші екскурсійні матеріали, карти, ілюстрації. Цей же „опрацьований довідник було перевидано на 1929 р.

До цієї ж групи належать праці П. Балицького „Путеводитель по Днепру и его притокам" (К., 1928), широко ілюстрований, доповнений картами, а також І. І. Феденка, в якій пропонувалося провести відпустку в подорожі по маршруту Дніпро - Дніпрогес - Одеса, висвітлювались усі варті уваги місцевості та пам'ятки, що зустрічалися на цьому шляху.

Географія довідкової туристично-краєзнавчої літератури була досить широка - вона охоплювала багато міст - Черкаси, Харків, Полтаву, Одесу, Запоріжжя, міста Криму та ін.

У висвітлення туристично-краєзнавчої тематики активно включилися тогочасні журнали „Краєзнавство", „Культуробітник", „Довідник туриста", „Бюлетень НКО". У них друкувалися описи окремих екскурсій, висвітлювались питання їх ідеологічної спрямованості, подавалися методичні поради щодо використання краєзнавчих матеріалів у ході екскурсій тощо.

Розвивалося й картографічне забезпечення краєзнавчого туризму. Крім картографічних фрагментів, які вміщувались у путівниках, видавалися популярні картографічні плани великих промислових міст - Києва, Харкова, Дніпропетровська, Севастополя. Це не були суто туристичні видання, проте в них вміщувалось багато практичної інформації для подорожуючих:

позначалися екскурсійні та культурні заклади, маршрути міського транспорту, назви вулиць. У 1938 р. в Москві Головним управлінням геодезії і картографії було розпочато створення спеціального туристичного атласу СРСР, в якому передбачалося на 38 картах висвітлити різні туристичні регіони Союзу. Проте ця робота була припинена у зв'язку з початком війни. У 1940 р. в Ленінграді було видано лише дві карти на територію Південного Криму та Середнього Придніпров'я, що відображали стан туристичної інфраструктури в цих регіонах.

На західноукраїнських землях туристичне картографування було тісно пов'язане з громадською і видавничою діяльністю української інтелігенції, яка поживилася після першої світової війни. У 1922 р. відновило свою діяльність товариство „Чорногора“, у 1924 р. засновано товариство „Плай“, його друкованим органом став журнал-щомісячник „Наша Батьківщина“, в якому друкувалися описи та карти пішохідних, лижних, велосипедних та водних туристських маршрутів. Виходять друком туристичні путівники Є Пеленського „Долиною Опору й Стрия“, Ю. Тарновича „Верхами лемківського Beskidu“, М. Заклинського „Пізнай свій край“. Опис мандрівки по Карпатах“. Вони доповнюються картографічними схемами. У 1930-х рр. видано кілька планів м. Львова, виконаних на досить високому рівні. На них було позначено державні, культосвітні, медичні установи, навчальні заклади, театри, видатні архітектурні споруди, готелі, кав'ярні, дано схеми пасажирського руху, тобто все, що могло зацікавити туристів.

Дальший розвиток туризму та туристичного краєзнавства в Україні був надовго перерваний нищівною навалою гітлерівських військ на територію СРСР у червні 1941 р. Тільки після переможного завершення війни у 1945 р. у ході відбудови народного господарства відбувається відновлення діяльності туристично-екскурсійних управлінь та інших структур. У 1950 р. профспілкові туристично-екскурсійні заклади прийняли перших туристів на зимових маршрутах. У 1951 р. на турбазах України побувало вже 13811 туристів, понад 58 тис. чол. взяли участь в екскурсіях. Це був початок

стрімкого піднесення внутрішнього туризму в Україні, що відбувалося на фоні поліпшення, порівняно з попередніми періодами, умов життя народу - підвищення рівня зарплати, збільшення кількості вільного від роботи часу та ін.

У кінці 1960-х рр. владними структурами СРСР було взято курс на подальший розвиток туризму, створення його матеріально-технічної бази і перетворення туризму на окрему галузь народного господарства. Для цього виділяються бюджетні асигнування, розгортається будівництво туристичної інфраструктури - турбаз, готелів, кемпінгів, під'їзних шляхів, вирішуються проблеми транспортних перевезень туристів, облаштовуються туристичні центри, приміські зони відпочинку. В розбудові туристичної галузі були задіяні різні міністерства та відомства.

Ця робота дала відчутні наслідки. Упродовж 1960-80-х рр. спостерігається швидке зростання чисельності туристів. Якщо в 1966 р. профспілкові заклади туризму надали послуги понад 36 тис. туристам, то в 1985 р. ними скористалися 6 млн. чол. Збільшилася кількість пропонованих туристам маршрутів: з 49 - у 1960-х рр. до 373 у 1985 р. Окрім того, у 1985 р. 1,5 млн. чол. стали учасниками самодіяльного туризму. Для них також розроблялася мережа пізнавальних і спортивних маршрутів, створювались пункти прокату спорядження, надавалася організаційно-технічна та методична допомога. Недаремно, ці роки ввійшли в історію як «зоряний час» туризму в Україні.

1960-80-ті рр. стали якісно новим етапом і в розвитку туристичного краєзнавства. У процесі закладання підвалин туристичної індустрії великого значення набуло забезпечення туристично-краєзнавчою літературою зростаючих потоків туристів. На цьому наголошували союзні і республіканські державно-урядові постанови, спрямовані на розвиток туризму. На державному рівні було поставлено завдання щодо видання літератури для туристів масовими тиражами. Так, на 1967 р. планувалося надрукувати 217 різних видань: туристично-краєзнавчих нарисів, путівників,

довідників, художніх фотоальбомів, фотобуклетів, картосхем туристичних маршрутів по Україні загальним тиражем понад 11 млн. примірників. Щороку кількість публікацій туристично-краєзнавчого спрямування зростала - у 1965 р. було надруковано 100 видань, у 1980 - уже понад 500.

Розробка туристично-краєзнавчої тематики значною мірою здійснювалась у туристично-екскурсійних організаціях: у бюро подорожей та екскурсій, які діяли у Києві, Львові, Донецьку, Севастополі, Ялті та інших містах. При них створювались методичні відділи, які збирали матеріали з місцевої історії, географії, готували тексти маршрутних інформацій, спираючись на наукові краєзнавчі розробки вчених. Також на цій ниві працювали краєзнавці, вчителі, учені. Виданням цього типу публікацій займалися регіональні видавництва „Мистецтво" (Київ), „Донбас" (Донецьк), „Прапор" (Харків), „Крим", „Таврія" (Сімферополь), „Промінь" (Дніпропетровськ), „Маяк" (Одеса), „Карпати" (Ужгород), „Каменяр" (Львів). Краєзнавчі матеріали про туристичні регіони України друкувалися також у центральних київських і московських видавництвах, а подекуди і в спеціалізованих, наприклад, московському видавництві „Физкультура и спорт".

Аналіз туристично-краєзнавчої літератури, виданої у 1960-80-х рр., свідчить, що вона в основному мала науково-популярний характер. Серед різних видів видань переважали путівники - описи туристських маршрутів по окремих регіонах (Белоконь А. К. „Туристские тропы Ворошиловградщины" (Донецьк, 1970); Гусак Н. А- „Маршруты Придунайского края" (Одесса, 1978); Колесник А. М. "Туристскими тропами Николаевщины" (Одеса, 1987); Веникеев Е. В- „Севастопольские маршруты" (Сімферополь, 1988) та ін.). Існували також спеціалізовані путівники для любителів природи - шанувальників історії. Наприклад, „Заповедники природы Донецкой области. Справочник-путеводитель" (Донецьк, 1983); Малаков Д. В. „По історичних місцях Київської Русі" (К. 1990). Багато публікацій було присвячено туристично-краєзнавчій характеристиці окремих регіонів, міст, природних та

історико-культурних заповідників, які пропонувалося відвідати. Наприклад: „Волинь туристична. Путівник" (Львів, 1984); Лавренюк В. А., Радзієвський В. О. „Тернопільщина туристська. Путівник (Львів, 1983); „Львів. Туристський інформатор", упорядник Д. І. Сапіга (Львів, 1979); Головерда З. Я., Іванова З. Я. „Дендрологический заповідник „Софиевка" (Дніпропетровськ, 1976). П'ять видань у 1970-80-х рр. витримала праця Н. П. Лосиної „Планерское (Коктебель)" „Книга для туриста" (Сімферополь) та ін.

Такі публікації видавалися майже по кожному привабливому для туристів району, місту або місцевості. Якщо проаналізувати їх зміст, то можна побачити, що й вони не уникнули заідеологізованості, що виявлялося в тенденційному підборі матеріалу, вихвалянні діяльності комуністичної партії тощо. Але в цілому інформативна туристично-краєзнавча література в 1960-80-х рр. значно більше задовольняла потреби туристів, ніж у попередні періоди. Вона великою мірою сприяла розвитку внутрішнього туризму в Україні.

Проте не тільки інформативні публікації становили зміст туристичного краєзнавства у 1960-80-х рр. Формування у цей період туристичної галузі поставило на порядок денний завдання наукового туристично-краєзнавчого вивчення регіонів України. Йшлося про цілу низку проблем:

- Здійснення туристичного районування територій, виділення туристичних регіонів, районів, зон, туристичних центрів тощо;
- Вивчення території окремих регіонів для використання їх у рекреаційних та туристичних цілях - мінеральних джерел, лікувальних грязей, рельєфів, ландшафтів тощо;
- Опрацювання схем розміщення місць відпочинку та туризму та їх забудови;
- Розробки концепції туристичного картографування; Вивчення історико-культурних ресурсів у туристичних регіонах - пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, етнографічних та фольклорних особливостей, розміщення культурно-освітніх закладів - музеїв, театрів для використання їх у туризмі;

- Дослідження соціально-економічних передумов для розвитку туризму в кожному регіоні, туристичному центрі - рівня економіки, структури населення, трудових ресурсів, необхідних для забезпечення туристичної галузі, стану туристичної інфраструктури тощо.

Розв'язання цих проблем на рівні регіонів України відбувалося на фоні розвитку фундаментальних досліджень у різних галузях науки, які у 1960-80-х рр. мали значні здобутки. Так, на кінець 1980-х рр. у Союзі остаточно сформувався напрям рекреаційної географії, було видано низку основоположних праць, в яких розроблено теоретичні засади формування рекреаційних систем, що сприяло розкриттю проблеми туристичного районування територій. Також було закладено містобудівні основи розвитку рекреаційних районів. Значних успіхів у цьому напрямі досягли українські вчені. У їх працях розроблялися схеми розміщення рекреаційних закладів на території України, давалася їх класифікація, висвітлювалися питання використання рекреаційних ресурсів, територіальна організація туризму, вироблялися методичні рекомендації для складання схем перспективного розвитку туризму. Процес формування цього напрямку досліджень презентувала праця українських вчених В. Я. Городського, Т. Ф. Панченко, А. А. Мазуркевича та ін. „Градостроительные основы развития курортно-рекреационных районов СССР" (М., 1990). У ній уперше, поряд з іншими питаннями, було представлено організацію системи туризму в різних регіонах СРСР, у тому числі в Україні.

У 1960-80-х рр. створювалися фундаментальні праці також в інших галузях науки. У кінці 1970-х рр. було завершено восьмитомне видання „Історії Української РСР", що містило величезний масив фактичних матеріалів як загальноукраїнського характеру, так і по окремих областях. Великі зрушення сталися в розвитку краєзнавства, пам'яткознавства, музеєзнавства: видано 26-томну „Історію міст і сіл УРСР" (1960-70-ті рр.), Каталог-довідник „Памятники истории и культуры Украинской ССР" (К.,

1987); "Музеї Української РСР" (К., 1987); "Музеї Української РСР у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих" (К., 1976).

Немає сумніву, що ці та інші капітальні наукові праці значно полегшили наукове вивчення туристичних регіонів України, сприяли розвитку наукових форм туристичного краєзнавства.

До наукових досліджень у галузі туристичного краєзнавства залучилися вчені багатьох наукових дисциплін - географії, архітектури та містобудування, економічних наук, біології, історії етнографії. Насамперед, розпочалося вивчення території найбільш перспективних у туристичному відношенні регіонів - Карпатського Азово-Чорноморського та інших.

Дослідження велися в різних напрямках та різних наукових формах - від написання докторських і кандидатських дисертацій монографій, окремих наукових статей у наукових періодичних виданнях або збірниках, до доповідей і повідомлень на наукових симпозиумах і конференціях. Так, у кінці 1980-х - на поч. 1990-х рр. соціально-економічним та економіко-географічним проблемам у контексті туризму в Карпатському регіоні були присвячені кандидатська дисертація С. П. Кузика та докторська дисертація М. П. Крачила. В останній роботі Карпатському регіону відведено цілий розділ. У кандидатській дисертації Т. Р. Прикладовської досліджувався негативний вплив розвитку рекреації на зелену зону міста Львова, а в кандидатській дисертації Р. Р. Возняка розглядалася зелена лісова зона міст Західного і Київського Полісся у зв'язку з використанням її в оздоровчих цілях.

Вивчалися природні та історико-культурні ресурси регіонів, пейзажна і ландшафтна своєрідність, наявність унікальних природних об'єктів і можливість їх використання в різних видах спорту та туризму.

Особливе місце займали питання, пов'язані з розвитком туристичної галузі, створенням у регіонах зон відпочинку, мережі туристичних закладів, їх забудовою. Вони висвітлювались у працях географів, економістів, архітекторів. У цьому плані корисною була стаття В. Зарецького та Т.

Панченко "Градостроительные проблемы развития зон отдыха на Украине", в якій розглядалися не тільки загальні питання, а й наводилися конкретні матеріали по окремих регіонах. Ученими розроблено регіональні схеми розміщення різних видів рекреаційних ресурсів, закладів, їх функціонування.

З кінця 1950-х рр. помітно розширюється туристично-краєзнавче картографування туристичних карт по окремих місцевостях - „Крым", "По Десне", "По Северскому Донцу", „От Чугуєва до Белой Калитвы". У Москві було видано карти „Закарпатье", „По лесистым Карпатам". Вони були досить якісно виконані, з зазначенням туристичних маршрутів, баз, заповідників музеїв, театрів, історико-культурних пам'яток.

Розвиток туризму, зростання туристських потоків необхідність рекламування туристичних послуг призвели до розширення у 1970-х рр. території картографування. У 1972 р. видано туристські схеми - „По городам-героям и партизанским местам Украины", „Киев", „Одесса". У кінці 1970-х рр. виконано розробку карт для іноземних гостей: плани Києва, Одеси, Ялти, Львова.

З початку 1980-х рр. розпочинається робота зі створення туристичних атласів. З цією метою вперше в СРСР було здійснено наукову розробку концепції такого типу видань. Першим на нових методологічних засадах було видано туристичний атлас „Крим", палі Українські Карпати", „Азово-Чорноморське узбережжя СРСР", Київ", Львів", „Атлас юного туриста-краєзнавця Київської області". Отже, картографування територій для потреб туристів у 1960-80-х рр. сформувався як важливий напрям туристичного краєзнавства.

В цілому, туристичне краєзнавство впродовж 1960-80 х рр. значно розширило коло своїх наукових досліджень. У ті роки було піднято величезний пласт туристично-краєзнавчих матеріалів по Карпатському, Кримському, Азово-Чорноморському регіонах та великих міських туристичних центрах - Києву, Одесі, Львову тощо. Остаточно сформувалися

наукові форми краєзнавчих досліджень для потреб туристів і всієї туристичної галузі.

6. Сучасний стан туристичного краєзнавства в Україні.

Розвиток туристичного краєзнавства в 1990-х рр. відбувався на фоні величезних змін, які проходили в Україні після здобуття нею незалежності. З одного боку, йшов активний процес державотворення, ламалися старі стереотипи тоталітарного режиму, руйнувалася соціалістична економічна система. З другого боку, країну охопила гостра соціально-економічна криза, яка боляче вдарила по багатьох галузях народного господарства, в тому числі й по туризму.

З 1991 по 1994 рік значно скоротився в'їзний туризм. Але особливо постраждав внутрішній соціальний туризм, який втратив фінансову підтримку з боку профспілкових, по суті державних фондів соціального страхування. А масове зубожіння широких верств населення внаслідок кризи гальмувало його розвиток на нових засадах.

Проте невдовзі ситуація дещо змінилася. У владних Державних структурах визріло розуміння значення туризму як Дієвого засобу поповнення державної казни, збільшення зайнятості населення і його оздоровлення, виховання патріотичних почуттів у громадян молодшої Української держави. 15 вересня 1995 р" Верховною Радою України було прийнято Закон „Про туризм", який проголошував туризм „одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки", створював умови для піднесення туристичної галузі, законодавчо підкріплював правові організаційні, виховні та соціально-економічні засади державної політики в галузі туризму. Для управління туристичною галуззю було створено Державний комітет України по туризму.

Ці заходи спричинили позитивні зрушення. Уже з другої половини 1990-х рр. індустрія туризму почала стабільно нарощувати обсяги виробництва

туристичних послуг і у 1998 р. вона посіла четверте місце в структурі ВВП України.

У цих умовах новий творчий імпульс отримало туристичне краєзнавство. Причому на перше місце виступає його науковий напрям, що було викликано потребою обґрунтування і реалізації державної політики в галузі туризму. З'являються регіональні наукові дослідження з різних проблем туризму. Вони подекуди здійснюються в наукових установах. Зокрема, в Інституті регіональних досліджень НАН України у Львові було виконано кілька праць, в яких піднімалися економічні проблеми розвитку туризму в Карпатському регіоні - обґрунтовувалися теоретичні засади формування стратегії розвитку туризму в ринкових умовах, місце туризму в структурі господарських систем регіону і т. ін. На тему регіональної політики розвитку туризму була надрукована праця і захищена дисертація на здобуття ступеню доктора економічних наук В. К. Євдокименком. Свої теоретичні обґрунтування автор робив на підставі аналізу функціонування туристично-рекреаційної зони на території Чернівецької області.

Серйозному науково-економічному аналізу було піддано рекреаційний комплекс Волині як територіальну соціально-економічну систему рекреаційної спеціалізації. Розглянуто теоретичні засади і специфіку його діяльності в ринкових умовах, сучасний стан рекреаційно-оздоровчих та туристичних закладів і перспективи дальшого розвитку. Увагу дослідників почали привертати питання поліпшення системи обслуговування туристів, налагодження готельного господарства в регіонах. Продовжувалось вивчення природних особливостей Криму з метою використання їх у туризмі у нових ринкових умовах. Цій тематиці присвячувалась кандидатська дисертація І. Ф. Карташевської, наукові статті у періодичних виданнях А. Ф. Полякова, А. С. Слепокурова та ін.

Звичайно, наведений огляд наукових досліджень окремих туристичних регіонів дуже неповний. До того ж, було б помилкою вважати наукові праці виключно здобутком туристичного краєзнавства. Вони, насамперед, являли

собою частину наукових досліджень з проблем туризму в межах окремих наук - економіки, рекреаційної географії, біології, містобудування тощо. Разом з тим, ці праці розкривали специфіку економічного розвитку туристичної галузі в окремих регіонах, виявляли економічні, природні особливості туристичного потенціалу, можливості його використання в тій чи іншій туристично-рекреаційній зоні, а отже, відчутно збагатили науковий напрям туристичного краєзнавства. Регіональні наукові дослідження стали зв'язуючою ланкою між фундаментальними науками і туристичним краєзнавством.

Серед праць туристично-краєзнавчого напрямку у 1990-х рр. особливе місце посідає двотомне видання „Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів „Намісто Славутича" (К., 1997-1998), яке має не тільки науково-аналітичний, а й інформативний характер. Воно готувалося при Державному комітеті по туризму колективом учених: істориків, філософів, архітекторів, працівників туристичної галузі під керівництвом заступника голови комітету Г. П. Науменка. У ньому в основу викладу матеріалу було покладено принцип територіально-туристичного районування, розроблений ученими у 1980-90-х рр. Тобто було виділено сім туристичних регіонів, які склалися в Україні внаслідок розвитку туризму: Карпатський, Волинсько-Тернопільський, Житомирсько-вінницький, Київський, Харківський, Дніпрово-Донецький, Причорноморський. Цей принцип суттєво відрізняв науковий туристично-краєзнавчий напрям від інших напрямів загального краєзнавства - історичного, географічного, де в основу краєзнавчого вивчення береться адміністративно-територіальний район, область, місто, село, або історичні землі - Волинь, Поділля, Бойківщина чи географічні регіони.

У кожному окремому регіоні було розглянуто природно-рекреаційні, історико-культурні та соціально-економічні туристичні Ресурси - туристична інфраструктура, транспортна мережа, туристичні організації і на цій основі дано ряд конкретних пропозицій та рекомендацій щодо створення мережі

туристсько-екскурсійних маршрутів та перспектив дальшого розвитку туризму. Пропонована тематика маршрутів складала понад 20 історико-культурних та спортивних тем, які по-новому висвітлювали історію України, її національно-культурну спадщину. Ця праця послужила підґрунтям для створення навчального методичного посібника однойменною назвою для студентів і ліцеїстів, майбутніх фахівців туристичної галузі.

Попри всі досягнення останніх років у наукових дослідженнях з туристичного краєзнавства, вони мали значною мірою фрагментарний характер, а питання проведення фундаментальних досліджень, на жаль, не піднімалось у наукових колах. Туристично-краєзнавча література була розпорошена в різних виданнях. Між тим, інтереси ефективного розвитку туризму вимагали концентрації зусиль учених і фахівців галузі, створення науково-видавничого центру, навколо якого гуртувалися б дослідники, що полегшувало процес комплексного вивчення територій України для потреб туризму. Також постала потреба наукової ідентифікації і вивчення туристичного краєзнавства як одного з краєзнавчих напрямів.

Ініціатором розробки цієї проблеми виступив відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ. При ньому у 1991-1994 рр. було підготовлено кандидатську дисертацію С. І. Поповича „Розвиток туристичного краєзнавства в Україні у 60-80-х рр. ХХ ст.“, яка отримала позитивну оцінку академіка П. Т. Тронька. Саме він наголосив на необхідності подальшого наукового дослідження цієї проблеми і очолив її розробку.

Базовою вищою навчальною установою, яка стала організатором і координатором наукових туристично-краєзнавчих досліджень, є Інститут туризму ФПУ. Свою роботу він розпочав з організації трьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій, які проводив спільно з Інститутом історії України НАНУ й іншими науковими установами та Спілкою краєзнавців України.

На проведених конференціях (у Черкасах - 1992, Косові -1994, Світязі - 1999) особлива увага приділялась туристично-краєзнавчій тематиці. Вдалося виявити коло дослідників у регіонах, яких цікавить ця проблема, також виділити певні напрями її вивчення. Це дозволило заснувати при Інституті туризму ФПУ перше періодичне видання „Туристично-краєзнавчі дослідження”, головою редколегії якого є академік П. Т. Тронько. З 1998 по 2002 р вийшло чотири випуски. Крім того, редакційно-видавничим відділом Інституту підготовлено до друку і видано кілька збірок наукових статей, авторами яких є вчені багатьох вузів і наукових установ України та працівники туристичної галузі. Внаслідок цієї вагомий науково-видавничої роботи у науковий обіг введено величезний фактичний матеріал з краєзнавчого вивчення регіонів України для потреб туризму.

Таким чином, туристичне краєзнавство і, зокрема, його науково-популярні та наукові форми існують в нерозривному взаємозв'язку з розвитком туризму, забезпечують довідково-інформативною краєзнавчою літературою широкі кола туристів, а також становлять наукові засади для вивчення туристичних ресурсів, розробки туристичних маршрутів, розбудови туристичних центрів і практичного розвитку всієї туристичної індустрії галузі України.

І нині туристично-краєзнавча громадська діяльність є складовою краєзнавчого руху в Україні. У 1990 р. у Києві на першому Всеукраїнському з'їзді краєзнавців було створено Неукраїнську спілку краєзнавців - громадську організацію, яка охопила всі напрями краєзнавства: природно-географічний, історичний, культурно-мистецький, а також туристичний.

Таким чином, туристичне краєзнавство являє собою невід'ємну складову краєзнавства України, є його підрозділом або напрямом, який тісно пов'язаний з туризмом.

Краєзнавство і туризм мають спільний початковий період розвитку. Проте вітчизняне туристичне краєзнавство остаточно сформовується тільки після виділення туризму в окрему сферу людської діяльності. Основним його

завданням є комплексне всебічне вивчення територій України для потреб туризму. Причому специфіка такого територіального вивчення полягає в тому, що за територіальну одиницю береться не адміністративний або історико-географічний, а туристичний регіон. У ньому об'єднуються кілька суміжних областей з приблизно однаковими умовами для розвитку туризму.

Туристичний регіон поділяється на туристичні райони, міські туристичні центри, які, в свою чергу, можуть бути об'єктами туристично-краєзнавчого вивчення.

Туристичне краєзнавство, як і загальне, існує у трьох формах-державній (науковій), громадській, шкільній.

Наукове - вивчає природний потенціал туристичних регіонів, виділяє регіональну специфіку для розвитку різних видів туризму. При вивченні історико-культурних ресурсів туристично-краєзнавчі дослідження основну увагу звертають на пам'ятки матеріальної культури - архітектурні споруди, художні зразки монументального мистецтва, які збереглися дотепер, а також музеї, колекції, скансени, пам'ятні знаки, тощо. Саме вони приваблюють туристів, створюють необхідний для них відеоряд.

Питання для самопідготовки

1. Назвіть основні етапи розвитку краєзнавства в Україні.
2. В яких стародавніх літописах-хроніках міститься багатий краєзнавчий матеріал?
3. Які відомі мандрівники залишили у своїх творах важливі краєзнавчі відомості про Україну?
4. Хто з відомих вчених XIX поч. XX ст. присвятили свою наукову діяльність дослідженню краєзнавству?
5. Які наукові товариства здійснювали екскурсійну діяльність в Україні?
6. Яким чином розвивалася туристична інфраструктура?
7. Охарактеризуйте діяльність краєзнавчо-туристичних товариств в Україні?

8. Назвіть основні віхи розвитку туристичного краєзнавства в складі СРСР.
9. Які події спонукали розвитку туристичного краєзнавства в період незалежної України?

Тема 3. Історико-культурна спадщина України та її використання в туристсько-екскурсійній діяльності.

План

- 1. Відображення в пам'ятках історії національно-визвольного руху українського народу.**
- 2. Пам'ятки архітектури і містобудування**
- 3. Археологічні пам'ятки**
- 4. Музеї**
- 5. Містя, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей**
- 6. Традиційна культура**

1. Відображення в пам'ятках історії національно-визвольного руху українського народу.

Чільне місце в історії України посідає боротьба українського народу за своє національне та соціальне визволення. Впродовж тривалого історичного розвитку Україна не мала своєї державності, а її сучасні терени належали до різних державних утворень.

На жаль, пам'ятки, пов'язані з цими надзвичайно актуальними процесами, протягом тривалого часу залишались без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлювалося тим, що проблеми національної самобутності та незалежності, становлення української державності були забороненою темою в радянській історіографії. Це знайшло відображення й у пам'яткознавстві. Так, за даними 1990 р., з 1660 пам'яток дорадянської історії лише 373 належать до пам'яток соціальних і національно-визвольних рухів (23,3 %) і серед них лише близько десятої частини (33) відображають національно-визвольну боротьбу українського народу. Тому дослідження пам'яток, що висвітлювали б цю боротьбу має велике практичне значення. До них, зокрема, належать будинки, пам'ятні місця, поховання, пов'язані з діяльністю визначних діячів національно-

визвольного руху України, Практично повністю відсутні пам'ятки XIV-XV ст., що відображали б цілий ряд визначних подій, зокрема, соціальний і національно-визвольний рух селянства Закарпаття, Галичини та Поділля в XVI - 1-й пол. XIX ст., що одержав назву "опришківства", визвольну боротьбу селянства Правобережної України, т. зв. гайдамаків, проти соціального та національного гноблення у середині XVIII ст. та її найвищий етап - Коліївщину, діяльність таких визначних ватажків селянських, рухів як У Кармалюк, О. Довбуш та ін. Прогалини цих та інших періодів історії України доповнюють інші види пам'яток, зокрема архітектури та монументального мистецтва.

Важливим і водночас тяжким періодом у житті українського народу була боротьба проти турецько-татарської агресії, що тривала протягом XVI-XVII ст. Саме в цей час набіги кримських татар на степові, прикордонні регіони України набули загрозливого характеру. Цю боротьбу відображено в численних зразках усної народної творчості. Символом тієї доби став образ жінки-патріотки Марусі Богуславки, яка жила в першій чверті XVII ст. у м. Богуславі, тепер Київської обл. У ньому втілено узагальнений портрет жінки-трудівниці, що правдиво відображав добу, її дух, життєві явища та події, підтвердження яких можна знайти в історичних документах. За клопотанням районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури в 1981 р. у Богуславі відкрито пам'ятний знак Марусі Богуславці, автори якого в дівочій постаті прагнули втілити душевну красу та вроду української жінки, її непереможну силу волі в боротьбі за свободу свого народу.

Сторінки історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії увічнює пам'ятне місце, розташоване поблизу с. Крехова Жовківського р-ну Львівської обл. Тут знаходився монастир, навколо якого в 1669 р. монахи побудували укріплення, перетворивши його на фортецю. У 1672 р. турецько-татарські війська намагались захопити його. Проте впертий опір, що вчинили агресору ченці монастиря, не дозволив здійснити цей задум. У тому ж 1672 р. біля с. Комарного нині Городоцького р-ну Львівської обл. турецько-татарським військам під командуванням Нуредіна Султана раптовим ударом

вдалося захопити зненацька місцеве населення та поневолити його. При допомозі місцевого населення, що уникло полону, військам Речі Посполитої вдалося одержати перемогу над підступним ворогом. Згодом, на місці бою встановлено пам'ятний знак.

Відсіч турецько-татарській агресії була однією з причин виникнення козацтва, що відіграло надзвичайно важливу роль в історії національно-визвольного руху України. Його існування впродовж XV-XVIII ст. стало одним з найважливіших чинників українського народу за виборення незалежності в боротьбі з Туреччиною, Кримським ханством, Річчю Посполитою, Росією. Запорозьке козацтво, що складалося переважно з українського населення, стало передовим загоном у боротьбі проти чужоземного панування.

Пам'яток, що відображають історію запорозького козацтва, залишилась незначна кількість. Серед видатних козацьких діячів слід назвати, перш за все, Петра Конашевича-Сагайдачного, який був відомий як талановитий полководець. У той же час він зробив значний внесок у розвиток освіти, науки, захисту православ'я українського народу. Реально оцінюючи можливості України в боротьбі проти Польщі та Кримського ханства, П. Сагайдачний вважав за доцільне не розривати встановлених відносини з польським королем, а іноді, навпаки - надавати йому послуги в складних для нього обставинах. Він домагався для України широких прав автономії, що мали бути гарантом покращення соціально-економічного становища не тільки запорозького козацтва, але й всього українського народу. Завдяки зусиллям П. Сагайдачного в 1620 р. було відновлено українську православну церкву, ієрархи якої після Берестейської унії 1596 р. зазнавала постійних утисків з боку польського уряду. Завдяки участі П. Сагайдачного та запорозьких козаків на боці польського війська у відомій Хотинській війні 1621 р., коли було завдано відчутної поразки переважаючим військам Оттоманської Туреччини, до 1625 р. на території Київського воєводства було офіційно визнано козацтво без обмеження його реєстром. Це значно полегшувало соціально-економічне

становище населення України в цілому та підносило роль козацтва в суспільно-політичному житті.

Залишки Хотинської фортеці нагадують про події тієї далекої пори, У1991 р., на ознаменування 370-ї річниці перемоги українсько-польських військ у Хотинській війні, на місці битви було відкрито пам'ятник визначному воєнному та політичному діячу П. Конашевичу-Сагайдачному. Ця споруда символізує активну участь запорозьких козаків у національно-визвольному русі України першої половини XVII ст.

Важлива роль в історії запорозького козацтва належить Івану Сірку - кошовому отаману війська Запорозького. Він був, за висловом Д. І. Яворницького, типовим представником запорозького козацтва. Брав участь у Визвольній війні українського народу середини XVII ст., організував ряд успішних походів на Кримське ханство та причорноморські фортеці Туреччини, під час яких було визволено багато невільників. З іменем І. Сірка пов'язано переказ про лист запорожців до турецького султана Магомета IV, в якому вони виявили ненависть до загарбників і непохитну волю до перемоги над ворогами українського народу.

Івана Сірка поховано на козацькому цвинтарі поблизу Чортомлицької Січі, на високому пагорбі, увічненому кам'яним хрестом з написом.

Визначним діячем національно-визвольного руху України був Кость Гордієнко - отаман війська Запорозького, активний учасник боротьби за незалежність України першої пол. XVIII ст. Як згадують сучасники, К. Гордієнко був повною протилежністю І Мазепи, з яким на певний відрізок часу поєднала його доля: "Мазепа був паном і весь вік проводив поділ людності на панство та холопство; роздавав українські землі козацькій старшині разом з посполитим людом, наближаючи тим становище українського люду до московського кріпацтва. Гордієнко ж обстоював рівність прав всього українського люду й через те був ворогом усякого панства й поневолення людей одного стану людьми другого стану". Поховано К. Гордієнка на Кам'янській Січі у 1733 р. поблизу теперішнього с.

Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл., "з мушкетною та гарматною пальбою". Могила та хрест з відповідним написом, незважаючи на плін часу, збереглися до наших днів, проте знаходяться в занедбаному стані.

Велику групу пам'яток складають пам'ятки та пам'ятні місця Визвольної війни українського народу середини XVII ст., що започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави. Події, пов'язані з війною, відбувались на великій території України. Про них нагадують географічні назви, залишки оборонних споруд, території ратних бойовищ, що треба ретельно дослідити.

Однією з найвизначніших пам'яток Визвольної війни є місто Чигирин, що був одним з центрів визвольної боротьби українського народу. В середині XVII ст. він став не лише резиденцією гетьмана, а фактичною столицею української держави. На той час до Чигирини були прикуті погляди володарів багатьох європейських країн, тут написано близько 300 універсалів - державних документів внутрішнього та міжнародного життя. У резиденції Б. Хмельницького на Кам'яній або Богдановій горі були послі російського царя, польського короля, турецького султана, короля Швеції, Ватикану, Венеції та інших держав. У 1677-1678 рр. під стінами Чигирини українські козаки, разом з російськими військами дали відсіч 200-тисячним турецько-татарським військам. Не втратив Чигирин свого значення й у XVIII ст., відіграючи важливу роль у розвитку гайдамацького руху та Коліївщини.

Нині в Чигирині залишились рештки фортеці, а також резиденції Б. Хмельницького. Варто було б провести ґрунтовне обстеження Кам'яної гори, оборонних стін, залишків башт, рову, побутово-господарських приміщень Чигирини козацької доби з метою збереження їх для нащадків. Протягом тривалого часу українська наукова громада ставила питання про створення в Чигирині заповідної зони як пам'ятки середньовічного українського міста. Напередодні урочистого відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького в Чигирині було проведено великі роботи щодо реставрації та створення меморіальної зони, присвяченої Визвольній війні українського

народу середини XVII ст. Все це дасть можливість зберегти для нащадків героїчне минуле українського народу.

З Визвольною війною тісно пов'язано Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Якщо на поч. XVII ст. Суботів був невеличким хутором, то за часів Б. Хмельницького він стає справжньою фортецею, посередині якої стояла гетьманська садиба. З Суботова гетьман керував збройними силами України, спрямовував навальні удари полків, що рейдували тилами польської шляхти, руйнували ворожі фортеці та піднімали народ на боротьбу. Тут він підписував свої універсали до народу. За Б. Хмельницького Суботів став значним осередком культури, Гетьман мав велику бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської академії чернець Дебродіяшко навчав його сина Юрія латини та музики. Великий інтерес становлять будівлі та архітектура. Як і в Чигирині, в Суботові був будинок гетьмана, а поряд з ним будинки козацької старшини, що, на жаль, не збереглися. Про їх існування нагадують кілька ходів до підземелля, що вели від гетьманського палацу до Іллінської церкви, збудованої в 1653 р. як родинна усипальниця сім'ї Б. Хмельницького, що повністю збереглася до нашого часу. Залишилися також три криниці, викопані за гетьманських часів.

Про події, що стали поворотним етапом історії України, визначивши посилення експансії Москви на українській землі, нагадують пам'ятки монументального мистецтва в м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. Зокрема, йдеться про акт ухвалення Переяславської угоди між Україною та Росією в 1654 р. Цю подію відбиває монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (офіційна назва пам'ятника), встановлений за рішенням ЦК Компартії України в 1961 р. У Переяславі-Хмельницькому на площі Б. Хмельницького.

Пам'ять видатного політичного діяча та полководця, гетьмана України Б. Хмельницького увічнюють багато пам'яток монументального мистецтва. Нині в Україні пам'ятників, присвячених цій величній постаті в історії

українського народу, нараховується більше ста. Один з них було встановлено в Києві ще у 1888 р.

Пізніше постало питання про місце спорудження пам'ятника. Історично склалося так, що місце йому було саме там, де він сьогодні знаходиться. Саме сюди, на Софійський майдан, 17 грудня 1648 р, Б. Хмельницький прибув до киян. Місцеві жителі урочисто вітали його. "Весь народ вийшов з міста, вся чернь вітала його," - писав представник польського уряду. Через Золоті ворота Б. Хмельницький в'їхав до міста. У всіх церквах дзвонили у дзвони, стріляли з гармат, Біля Софійського собору вітали його митрополит, духовенство та городяни. Саме тут, на цьому місці, студенти Київської колега читали латинські й українські вірші на його честь. У роки Радянської влади були спроби зняти з постаменту скульптуру Б. Хмельницького, навіть було оголошено конкурс на спорудження пам'ятника героєм громадянської війни. Проте історія розпорядилася інакше. Пам'ятник лишився на місці й, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, перед Софіївським собором кияни перед відправкою на фронт присягали на вірність Батьківщині. А після визволення міста біля пам'ятника Б. Хмельницького переможним маршем пройшли партизани. Незважаючи на різну трактовку мотивів, що ними керувалися ініціатори спорудження пам'ятника, слід зазначити, що це був перший монумент, споруджений українському діячеві такого рівня за існування Російської імперії.

Розвиток національно-визвольного руху українського народу в період другої пол. XVII - першої пол. ХУІІІ ст. пов'язаний, насамперед, з ім'ям видатного суспільно-політичного діяча України - гетьмана Івана Мазепи. Постать І. Мазепи протягом століть хвилює увагу багатьох дослідників. Ставлення до цієї людини досі неоднозначне: спектр поглядів на його суспільно-політичну дальність коливається надзвичайно широко - від зрадника до національного героя. Ці діаметрально протилежні погляди стали відображенням політичної боротьби як у самій Україні, так і за її межами, навколо минулого та її майбутнього розвитку. Суспільно-політична

діяльність гетьмана І. Мазепи та його прихильників була спрямована на створення незалежної української держави, проте., в умовах того часу не дозволили здійснити цей задум. Тому-то в російській, а пізніше і в радянській історіографії було зроблено багато, щоб ім'я І. Мазепи та його прибічників було викреслено з історії України. Відповідно і пам'яток, пов'язаних з діяльністю згаданих осіб, залишилась дуже незначна кількість.

Про діяльність І. Мазепи нагадують залишки Батуринської фортеці. У XVII ст. Батурин являв собою досить значне місто. Його населення брало активну участь у Визвольній війні. На самому його початку місцеві жителі напали на фортецю та розправились з польською шляхтою. Після Переяславської ради Батурин у складі України було приєднано до Росії. Тут у 1663 р. було підписано знамениті Батуринські статті, що підтверджували Переяславську угоду 1654 р. Протягом 1669-1708 рр. Батуринська фортеця була резиденцією гетьманів України. Саме на цей час припадає діяльність І. Мазепи. У 1991 р. тут було встановлено пам'ятний знак на честь гетьманування в Батурині І. Мазепи. І. Мазепа здійснював велику «державотворчу роботу. Однією з її форм було будівництво численних культових, цивільних споруд, установ культури, Серед багатьох прикладів можна назвати Вознесінський монастир у Переяславі, навчальний корпус Києво-Могилянської академії, підтримка діяльності Братського монастиря в Києві тощо. На ознаменування заслуг гетьмана України І. Мазепи перед українським народом 6 листопада 1994 р., на батьківщині гетьмана, в с. Мазепинцях нині Білоцерківського р-ну Київської обл. було встановлено пам'ятник.

Досить своєрідно розвивався національно-визвольний рух у західноукраїнських землях. Ці території в різні періоди історичного розвитку входили до різних державних утворень, що зумовило специфіку форм і зміст народних виступів.

Добре пам'ятає український народ активного учасника національно-визвольного руху в Західній Україні Олексу Довбуша. Під його керівництвом загопи озброєних селян - "опришки" - вели самовіддану боротьбу за своє

соціальне та національне визволення з-під гніту польської шляхти, Його ім'я було відоме далеко за межами України, в Польщі, Молдавії, Угорщини, Болгарії. Пре Довбуша складено багато народних пісень, переказів. Його ім'ям названо печери, скелі, серед яких найбільш відомі Довбушанка в Карпатах, печера на г Говерлі, скелі біля м. Яремча. На місці загибелі народного месника у 1980 р. встановлено пам'ятний знак.

Надзвичайно цікавою пам'яткою є урочище біля с. Бубнище Івано-Франківської обл., що в народі називають "скелями Довбуша". Про це урочище існує чимало легенд, переказів, досліджень. Народна пам'ять зберегла згадки про монголо-татарську навалу. Для загарбників скелі служили тимчасовим сховищем награваного майна, що згодом переправлялось до Золотої Орди. Тут нібито стояла татарська залога й силою примушувала невільників довбати печери для ув'язнення непокірних. Проте найбільше легенд пов'язано з О. Довбушем. В одному з переказів розповідається про те, як від скелі Малий Одинець до "голови" на великих каменях було протягнуто канатну доріжку довжиною кілька десятків метрів, по якій у час небезпеки переходили опришки. В іншому згадується вітряк, що стояв на вершині скелі. За його допомогою подавали на гору воду, мололи зерно. Розповідають, що всередині Одинця є обертовий камінь, що відкривав таємні входи до скарбів Довбуша.

Важливим джерелом дослідження національно-визвольного руху можуть стати замкові та фортифікаційні споруди. Одним з таких прикладів може бути Невицький замок, розташований за 14 км від Ужгорода, що слугував першою лінією оборони міста від нападників. Ця споруда вперше згадується в 1274 р. Завдяки замку під контролем знаходилась Ужанська долина, якою проходив торговий шлях з Угорщини через Ужанський перевал до Галицького князівства та Польщі. Протягом 1315-1317 рр. він став опорним пунктом селян, які під керівництвом жупана Петенка вели боротьбу проти угорського короля.

Цікавою пам'яткою національно-визвольного руху в Україні є Мукачевський замок (або замок Паланок) - пам'ятка військової архітектури середньовіччя, споруджений на перехресті старовинних шляхів. Як потужна фортеця він формувався в кінці XIV - на поч. XV ст. Протягом тривалого часу на Замковій горі й біля її підніжжя склався цілий кріпосний комплекс споруд. До системи зовнішньої оборони належали водяні рови, земляні бастіони, частокіл і кам'яна стіна з бійницями. Високий частокіл з дерев'яних колод називався місцевими жителями Паланок, від чого й пішла назва Мукачевського замку.

З Мукачівським замком пов'язано чимало подій національно-визвольного руху. Борючись проти соціального та національного гніту, мукачівці не раз брали участь у народних повстаннях. У 1524 р., під час селянської війни, що охопила всю Угорщину та Закарпаття, місцеві жителі штурмом оволоділи замком і розправились зі своїми визискувачами. Після придушення повстання Мукачеве було віднесено до числа бунтарських міст, розграбовано й тривалий час виплачувало велику контрибуцію. Соціальний і національний гніт на Закарпатті посилювався після запровадження унії в 1649 р. Це викликало релігійні заворушення в Мукачеве. Польська шляхта при підбурюванні Ватикану намагалась помститись угорському королю Дьєрдю II Ракоці за союз з Б. Хмельницьким, розгромила та спалила місто. Протягом 1685-1688 рр. відбулася одна з найбільших облог міста за всю його історію. Гарнізон фортеці при підтримці місцевих жителів вів героїчну оборону від габсбургських завойовників. Очолювала оборону княгиня Ілона Зріні, мати Ференца II Ракоці, керівника антифеодальної національно-визвольної війни в Угорщині. У ході цієї війни Мукачеве стало центром воєнних дій. 24 червня 1703 р. загони повстанців, що вели війну проти угорських і австрійських феодалів, визволили Мукачеве, що з цього часу стало їх опорним пунктом у війні. Армія повсталих нараховувала понад 3 тис. чол. Ференц II Ракоці звернувся до Росії за допомогою. У цей час у Мукачевському замку

неодноразово перебували послы Петра I, через яких він підтримував зв'язок з Угорщиною.

У пам'ятках історії та культури відклалась така важлива подія в історії українського народу як Коліївщина - національно-визвольне повстання селян на Правобережній Україні в 1768 р. Про це говорить цілий комплекс пам'яток в урочищі Холодний Яр, що розташовано неподалік Чигирини й оголошено державним заповідником. На території заповідника збереглося багато пам'яток скіфського часу та періоду Київської Русі. Це - величезні вали, городища, кілька сот курганів, залишки Мотронинського монастиря, заснованого в 1039 р. У середині XVIII ст. Холодний Яр став осередком гайдамацького руху. В цьому відношенні видатну роль відіграв Мотронинський монастир. До Холодного Яру звідусіль сходилися невдоволені, знеможеш неволею селяни та міська біднота. Вони поповнювали ряди гайдамаків. Звідси в 1768 р. почало розгоратися полум'я народного повстання Коліївщини. Очолив його запорозький козак Максим Залізняк, послушник Мотронинського монастиря. До наших днів дійшли перекази про "освячення ножів" гайдамаками в монастирі. Назви ярів у навколишньому лісі (Гайдамацький, Січ, Ратище, Склик) нагадують про події того часу. Тут стоїть тисячолітній "дуб Залізняка", є озеро, в якому згідно переказів козаки "святили мечі", порівняно недавно поставлено пам'ятний знак, з якого можна довідатися, що на цьому місці було обрано керівником повстання М. І. Залізняка. Наукова громадськість вже давно ставить питання про створення на території заповідного комплексу пам'яток, присвячених гайдамацькому руху та Коліївщині.

Інша пам'ятка, увічнеє ще одного ватажка Коліївщини та сподвижника М. Залізняка - Івана Гонту. У 1768 р. І Гонга, уманський полковник, який очолював загін надвірних козаків, був посланий уманським комендантом для придушення повстання, проте разом із загоном перейшов на бік повсталих. Після штурму та взяття Умані повстанська рада проголосила Максима Залізняка гетьманом, а Івана Гонгу - полковником. Після придушення

повстання І. Гонту разом з іншими козаками було віддано до суду польським урядом. Під вартою їх відвезли до с. Серби поблизу Могилева (на Дністрі), де містилася резиденція польського війська. Майже 900 козаків і вся старшина були страчені, І. Гонгу засуджено до найлютішої кари, що тривала кілька днів. На місці страти в 1971 р. було встановлено пам'ятник одному з керівників Коліївщини, Село Серби було перейменовано на Гонтівку (Могилів-Подільський р-н Вінницької обл.). У Могилів-Подільському краєзнавчому музеї один з розділів експозиції присвячено легендарному герою.

Україна пам'ятає й інших борців за соціальне та національне визволення, зокрема, легендарного ватажка селянського руху 20-30-х рр. ХГХ ст. - Устима Кармалюка, який впродовж майже 25 років наводив жах на панівну верхівку Поділля. За непокору в 1812 р. У Кармалюка було віддано до війська. Проте невдовзі разом із своїми однодумцями майбутній народний месник втік з війська й організував повстанський загін, що перетворився на грізну силу боротьби проти визискувачів, вів уперту боротьбу проти поміщиків і урядових чиновників. Загони У Кармалюка здійснили більше 1000 нападів, їх сила полягала в нерозривному зв'язку з народними масами, насамперед з селянами-кріпаками. Кілька разів представникам влади вдавалося ловити У Кармалюка. Проте завдяки великій силі волі, могутньому здоров'ю, рішучості та непохитній вірі в справедливість своєї справи, йому вдавалося тікати й знову продовжувати боротьбу. У Кармалюка було вбито 22 жовтня 1835 р. у с. Шляхові Коричинці (тепер с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). Поховали його на Летичівському кладовищі. Майже 160 років минуло відтоді, але стежка до могили легендарного ватажка не заростає. Летичівці дбайливо оберігають пам'ятне місце, пов'язане з його життям і боротьбою.

На Поділлі є ряд місць, пов'язаних з діяльністю У Кармалюка. Це, зокрема, Летичівська фортеця, мури якої не раз відчували силу ударів його загонів. У цій фортеці У Кармалюк відбував також ув'язнення. У Кармалюка нагадують залишки Кам'янець-Подільської фортеці. Протягом 1814-1823 рр. його тричі було там ув'язнено. У березні 1823 р. Кармалюку вдалось втекти. Але

жандарми схопили пораненого втікача та прикували його ланцюгом до кам'яної стіни в казематі Папської башти (в народі її називають Кармалюковою).

Історія національно-визвольного руху України пов'язана ще з однією пам'яткою Кам'янця-Подільського. У 1768 р. на центральній площі старого міста перед магістратом прийняли мученицьку смерть народні месники - учасники Коліївщини. Згодом тут двічі таврували У Кармалюка перед засланням до Сибіру, били палицями та батогами його однодумців і товаришів.

Значною подією у громадсько-політичному житті України 40-х рр. XIX ст. стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Організаторами його виступили М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. Разом з організаторами до Товариства входило 12 чол., у тому числі й Т. Шевченко. Діяльність кирило-мефодіївців була досить багатогранною: вони поширювали програмні документи, революційні твори Т. Шевченка, гуртували сили своїх однодумців, проповідували ідеї Товариства в університетах, військових училищах, інших навчальних закладах Києва. Царський уряд жорстоко розправився з учасниками Товариства та зробив усе можливе, щоб не допустити створення подібних організацій на теренах України. На жаль, радянська історіографія дуже скупо оцінювала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, що позначилося на збереженні та виявленні пам'яток, що висвітлювали його діяльність. Переважну більшість їх втрачено. Збереглася порівняно невелика кількість пам'яток, що потребує пильної уваги з боку пам'яткоохоронних органів і дослідників.

У Чернігівській обл. є ряд пам'яток, пов'язаних з іншими учасниками Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема, О. Маркевичем - відомим українським етнографом і фольклористом. Це знаменитий маєток Тарновських у с. Качанівці Ічнянського р-ну (нині історико-культурний заповідник), в якому в серпні-вересні 1854 р. жив О. В. Маркевич. У Чернігові знаходиться його могила, на якій було встановлено обеліск.

Відома пам'ятка, пов'язана з імям ще одного учасника Кирило-Мефодіївського товариства, визначного вітчизняного мислителя, ученого та культурного діяча XIX ст., борця проти самодержавства та кріпосництва М. І. Костомарова. Це садиба Киселів, розташована в с. Дідівцях Прилуцького р-ну Чернігівської обл.

У Києві та Київській обл. збереглися пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з суспільно-політичною діяльністю активного громадівця, відомого українського письменника та вченого, автора слів пісні "Ще не вмерла Україна" П. Чубинського. Це будинок колишньої 2-ї чоловічої гімназії у Києві, де вчився майбутній діяч, у м. Борисполі Київської обл. могила П. П. Чубинського, в с. Чубинському Бориспільського р-ну збереглися залишки садиби, де українська громадськість давно пропонує створити меморіальний музей П. Чубинського, встановити там пам'ятні знаки на відзнаку його заслуг у визвольному русі України.

Видатну роль у розвитку національно-визвольного руху в Україні після Лютневої революції відіграла Центральна Рада, спочатку як громадське об'єднання, а пізніше як одна з форм державної влади в Україні. Створена 3 березня 1917 р. з ініціативи ряду українських політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій, вона стала могутнім центром зростання самосвідомості українського народу. Головою Ради було обрано видатного історика та політичного діяча М. С. Грушевського - лідера Товариства українських поступовців - партії, програма якої багато в чому перегукувалася в її соціальній та робітничій частинах з програмою російських кадетів. Провідну роль у Центральній Раді поряд з М. Грушевським відігравали С. Петлюра, В. Винниченко, С. Єфремов та ін. У І Універсалі було проголошено Українську Народну Республіку, що стало видатною подією в історії національно-визвольної боротьби українського народу. Серед пам'яток, пов'язаних з подіями того часу, варто відзначити нинішній будинок Педагогічного музею, що на вул. Володимирській, 57, що протягом 1917-1918 рр. був резиденцією Центральної Ради. Діяльність

активних діячів Центральної Ради або замовчувалась, або подавалась радянською історіографією в негативному плані. Тому і пам'яток, пов'язаних з їх іменами., збереглась дуже незначна кількість. Для об'єктивного висвітлення їх життя та діяльності пам'яткознавцям необхідно провести копітку пошукову роботу. Серед таких діячів першим слід назвати Голову Центральної Ради М. С. Грушевського - видатного українського вченого та громадського діяча, автора відомої десятитомної "Історії України-Руси". Про його діяльність окрім будинку Центральної Ради нагадують також інші пам'ятки, зокрема, будинок по вул. Паньківській, 9, в якому мешкала родина Грушевських.

Інша пам'ятка пов'язана з ще одним членом Центральної Ради Русовою-Лівдфорс С. Ф. - українським громадським діячем, педагогом, засновницею українського жіночого руху. У 1917 р. входила до Центральної Ради й очолювала Департамент позашкільної освіти Генерального секретаріату та Міністерства освіти. Безпосередній організатор "Просвіти", курсів українознавства, підготовки підручників для українських шкіл. Протягом 1908-1920 рр. мешкала в будинку по вул. Ветрова, 9. У цьому ж будинку в 1909 р. в помешканні родини Русових проживав інший активний учасник національно-визвольного руху України - Д. І Дорошенко, член Центральної Рада, губернський комісар Чернігівщини., в 1919 р. - міністр закордонних справ Української Народної Республіки.

Діячем, який зробив значний внесок у розвиток національно-визвольного руху України, в зазначений час був С. В. Петлюра.

Серед пам'яток, що могли б залишити пам'ять нащадкам про цю неординарну постать в історії України, можна згадати будинок, в якому розміщалась Центральна Рада (вул. Володимирська, 57). Слід також провести пошукову роботу в Полтаві, де, як відомо, народився С. В. Петлюра в 1879 р., зокрема, відшукати будинок, де майбутній громадський діяч провів дитячі роки. Серед активних діячів Центральної Ради варто назвати В. К. Винниченка - письменника, політичного та громадського діяча. Варто

звернути увагу на місце народження письменника (с. Зелений Кут на Кіровоградщині), а також на Київський національний університет, на юридичному факультеті якого навчався В. Винниченко.

На цьому ж факультеті вчився ще один видатний діяч національно-визвольного руху України - С. О. Єфремов, відомий вчений-літературознавець, який у березні 1917 р. був обраний заступником голови Центральної Ради.

Активним діячем Центральної Ради був Є. Коновалець - прихильник власного українського війська, здатного захищати молоду Українську державу від зовнішньої небезпеки. Саме наприкінці 1917р. українські збройні сили, що отримали назву "Січових стрільців", відіграли помітну роль у зміцненні обороноздатності Української Народної Республіки, їх фундатор Євген Коновалець розробив концепцію надпартійного елітарного війська, що не повинно бути інструментом ідеології жодної з партій і мало підлягати лише законному уряду, захищаючи виключно інтереси народу.

Пам'яток, що відображають діяльність Січових стрільців відомо небагато. Однією з них є садиба, де розмішувались казарми Січових стрільців по вул. Артема, 24. Саме тут, у початковий період громадянської війни містилися Січові стрільці, які у січні 1918 р. під час збройного повстання робітників і солдатів Києва виступили на підтримку уряду України - Центральної Ради. Січовим стрільцям вдалося вийти з боями до театру та готелю "Прага" та зупинити обстріл будови, де розміщувалась Центральна Рада. У квітні 1918 р. до "Першого куреня Січових стрільців", який очолювали Є. Коновалець і А. Мельник входило 3 тис. чоловік. Слід провести значну пошукову роботу, щоб виявити нові, досі ще невідомі пам'ятки, що дозволили б вивчити історію збройних сил Української Народної Республіки.

Велику роль у національно-визвольному русі Західної України відіграли Українські січові стрільці (УСС) - військові формування, що входили до Української Галицької Армії Західноукраїнської Народної Республіки, проголошеної в листопаді 1918 р., що об'єднувала Східну Галичину,

Закарпаття та Буковину. Засноване ще в 1913 р. як військове товариство під назвою "Січові стрільці", після проголошення ЗУНР вони стали основною ударною силою УГА. У першій половині 1919р. вели бойові дії проти польських військ, що окупували Східну Галичину. Спільно з військами Директорії воювали проти Червоної Армії та денікінських військ. У с. Вікторіві Галицького р-ну збереглася братська могила, де поховано стрільців, які загинули під час визволення м. Галича від польських окупантів. У м. Золочеві зберігся цвинтар, де знайшли свою останню домівку січові стрільці - захисники України. У с. Черче Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. збереглися дві могили, де покояться 11 січових стрільців, які загинули в червні 1919 р. у боях за село з польськими військами.

Постійної уваги потребують пам'ятки, пов'язані з іншими формами державного ладу в Україні. Однією з таких була Гетьманщина, що проіснувала з 29 квітня до 14 грудня 1918 р., яку очолював П. П. Скоропадський - нащадок гетьмана Івана Скоропадського (1709-1722). П. Скоропадський зробив спробу побудувати Українську державу на монархічно-поміщицьких засадах. Незважаючи на короткий період існування, Гетьманська держава здобула визнання у світі. Дипломатичні відносини з нею встановили близько 30 країн, у тому числі Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Данія, Персія та ін. Гетьманатом багато було зроблено для поступу науки, освіти, культури. Було створено українську Академію наук, засновано українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, 150 українських гімназій, Національний архів, Національну бібліотеку тощо.

Серед важливих подій періоду революцій і громадянської війни слід назвати у непересічну подію як возз'єднання Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою, що відбулося в результаті підписання угоди у Фастові 1 грудня 1918 р., за яким до складу Української держави мали увійти всі території, де українці становили етнічну більшість. Зміст цієї угоди було проголошено на з'їзді селянських спілок Київщини 3 січня 1919 р. і затверджено вищим законодавчим органом

ЗУНР - Українською Національною Радою на засіданні в Станіславі (тепер Івано-Франківську). Остаточний акт про Злуку було урочисто проголошено 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві. На жаль, ця визначна подія, як і утворення ЗУНР, період діяльності Гетьманщини не знайшли поки що свого відображення у пам'ятках історії та культури. Тому необхідно провести копітку роботу щодо заповнення цієї прогалини в увічненні видатних сторінок історії України.

Активна роль у розвитку національно-визвольного руху в Західній Україні належить ОУН. Організована в 1929 р., ця партія стала активно виступати за створення незалежної української держави, її активними діячами були Є. Коновалець, С. Бандера, А. Мельник, О. Ольжич та ш. Найбільшу активність ця партія виявила після приєднання Східної Галичини до СРСР, коли повною мірою виявились негативні сторони сталінізму та того суспільно-економічного ладу, що силою нав'язувався населенню цього краю. Люди зрозуміли соціальну суть сталінізму та зі зброєю в руках стали боротися проти неї. У результаті національно-визвольна боротьба, що проводилась проти більшовизму та радянської форми устрою, набула форми збройного опору протягом 1944-1952 рр. Цю боротьбу очолила ОУН та її збройний авангард - Українська Повстанська Армія (УПА).

Висвітлення та дослідження діяльності ОУН-УПА до недавнього часу з ідеологічних міркувань були відсутні. Відповідно й пам'ятки цього періоду не знайшли відображення в радянському пам'яткознавстві. Лише в останні роки в умовах Розбудови молоді незалежної української держави було проведено певну роботу. Цьому напрямі й уже є позитивні результати. На початку 1992 р. у с. Записові Жовківського р-ну Львівської обл., на "малій" батьківщині, було встановлено пам'ятник активному діячеві національно-визвольного руху України 20-30-х рр., одному з фундаторів ОУН Є. Коновальцю. 28 червня 1992 р. у с. Угринів Старий Івано-Франківської обл. було встановлено пам'ятник Бандері - людині, з ім'ям якої пов'язано національно-визвольна боротьба вояків УПА проти тоталітарного режиму. У с. Стратині Рогатинського р-ну Івано-

Франківської обл. в одному з будинків неодноразово переховувався від спецназів НКВД Головний командир УПА Р. Шухевич. Біля цього ж будинку в 1952 р. відбувся бій, в якому загинуло чотири вояки УПА. У с. Білогорці Пустомитівського р-ну Львівської обл. на місці загибелі Р. Шухевича 14 червня 1992 р. було встановлено пам'ятник.

Ряд пам'яток пов'язано з іменем ще одного діяча ОУН - О. Кандиби (Ольжича) - письменника, вченого, громадського діяча, учасника руху опору в складі ОУН проти німецького фашизму.

Нині проводиться значна робота щодо виявлення пам'яток, пов'язаних з діяльністю ОУН-УПА.

Після придушення збройного руху опору другої пол. 40 - поч. 50-х рр. боротьба за національне визволення України не припинилась. Змінилися лише форми її вияву. Якщо до цього часу переважали в основному насильницькі методи боротьби, то в подальшому, розуміючи неможливість досягти визволення подібним чином, нова хвиля борців за волю України вирішила перенести акцент на мирні, легальні її методи. Тим більше, що середина 50-х рр. давала для цього певні підстави. Засудження культу особи Й. Сталіна, лібералізація суспільного життя створювали певні можливості для національно-визвольного руху українського народу.

Проте перші ж виступи української інтелігенції наштовхнулися на вже звичні методи боротьби з національно-визвольними домаганнями українського народу посиленням репресивних заходів. Опозиція набрала прилюдного характеру та почала виявлятися у формі "Самвидаву". Почало наростати невдоволення, що вивилося в критиці радянської національної політики в офіційних установах і організаціях (Спілка письменників, конференція з питань культури мови в Київському університеті в лютому 1963 р. тощо). Носієм цього руху була здебільшого молодь, найвиразнішими представниками якої стали В. Симоненко, В. Чорновіл, І. Світличний, А. Горська, В. Мороз та І. Дзюба з його самовиданою працею "Інтернаціоналізм чи русифікація?" У відповідь замість спроби урегулювання національних

відносин посилювалися репресивні заходи проти невдоволених. Відбувся ряд закритих процесів, найважливішим з яких був таємний процес над 7 українськими юристами (Л. Лук'яненком, І. Кандибою та ін.) 16-20 травня 1961 р. Підсудним закидали, що вони нібито хотіли силою відірвати УРСР від радянських республік. На підставі статті 17 Конституції СРСР "За зраду батьківщині" Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, інших на тривале ув'язнення. Л. Лук'яненку Верховний суд УРСР замінив смертний вирок 15 роками ув'язнення.

Після зміни партійного керівництва в УРСР в 1972 р. прокотилася хвиля арештів, переслідувань з метою профілактичних запобіжних заходів для придушення національно-визвольного руху.

Проте хвиля арештів 1972 р. не зупинила руху опору, хоча завдала йому дошкульних ударів. Почали виходити "Український вісник" (1974), на Заході почали друкуватись інші документи "Самвидаву". У 1972-1973 рр. невдоволення населення стало виявляти у страйках і заворушеннях (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Київ), Підписання Хельсінського акту сприяло формуванню в СРСР і УРСР правозахисного руху. Українська громадянська група сприяння Хельсінських угод постала в листопаді 1976 р. під проводом М. Руденка. До неї приєднався в Москві відомий дисидент українського походження генерал П. Григоренко. У 1977-1978 рр. групу, що поповнювалася новими членами, було майже повністю заарештовано. Документи Київської Хельсінської групи, що реєстрували порушення національних і людських прав в Україні виявили важкий підневільний стан України перед світовою громадськістю на Белградській, Мадридській конференціях, скликаних для перевірки Хельсінських угод. Ряд документів політичних в'язнів з таборів після 1977 р. ще виразніше показали політичні цілі руху опору - державне визволення України.

Національно-визвольний рух 60-80-х рр. не лише не знайшов свого висвітлення в радянській історіографії, але й до проголошення незалежності України становив державну таємницю. Тому ці події до останнього часу не

знайшли відображення в історичних пам'ятках. У цьому відношенні слід провести значну пошукову роботу. Відомі лише окремі факти, що можуть полегшити початок цій нелегкій, але вкрай потрібній справі. Відомо, що 19 листопада 1989 р. при активному сприянні Народного Руху України відбулося перепоховання зведених у могилу в таборах письменників Василя Стуса та Юрія Литвина, вчителя та філософа за освітою Олекси Тихого. Відомо, що в Черкасах поховано ще одного учасника національно-визвольного руху України - поета Василя Симоненка. Відомо також, що В. Стус вчився в школі № 175 м. Донецька, його київська адреса - вул. Львівська, 62, кв.1.

Наведені матеріали свідчать, що в Україні є досить значна кількість пам'яток, що висвітлюють національно-визвольну боротьбу українського народу. В той же час є ще багато невирішених проблем, що можна вирішити лише виявленням нових пам'яток.

Значну увагу слід звернути на виявлення пам'яток, пов'язаних з діяльністю Центральної Ради в Києві й Української Національної Ради у Львові, на державні утворення періоду революцій і громадянської війни (1917-1921 рр.) - Директорії, Гетьманату. Ще чекають на об'єктивне висвітлення діяльність КПЗУ, ОУН-УПА, дисидентського руху 60-80-х рр. Це дасть можливість повніше відтворити духовну спадщину народу України.

2.Пам'ятки архітектури і містобудування

Історико-культурні ресурси України є важливою (а для окремих регіонів — основною) складовою туристсько-рекреаційного потенціалу. Вони відзначаються великою різноманітністю і включають археологічні та історичні знахідки, середньовічні фортифікаційні споруди і печерні міста, культові об'єкти різної конфесійної належності, палацові ансамблі, місця історичних подій, а також специфічні локальні особливості культури і побуту різних етнічних груп українців та інших народів, що населяють територію країни.

Найважливішою, складовою історико-культурної спадщини є пам'ятки архітектури і містобудування. В Україні на державному обліку перебуває

близько 15,7 тис. архітектурно-історичних пам'яток. Значно чисельнішою є група унікальних пам'яток, виявлених порівняно недавно, їх хронологічний діапазон надзвичайно широкий: від античних давньогрецьких полісів Північного Причорномор'я і давньоруських архітектурних споруд Києва, Чернігова, Овруча до творів класицизму і модернізму XIX-XX століть. На базі найбільш значимих пам'яток створено 47 історико-архітектурних та історико-культурних заповідників і музеїв: серед них статус національних мають *«Давній Галич»*, *«Кам'янець»*, *«Києво-Печерська Лавра»*, *«Могила Т.Г. Шевченка»*, *«Переяслав»*, *«Софія Київська»*, *«Чернігів Стародавній»*, *«Чигирин»*, *«Херсонес Таврійський»*, *«Хортиця»*; загальнодержавних — *«Гетьманська столиця» в Батурині*, *«Одеський замок»*, *«Підгорецький замок»*, *«Стара Одеса»*, *«Старий Крим»*, *«Стародавній Київ»*. Заповідники і музеї такого профілю функціонують також в *Алуці*, *Бахчисарай*, *Вишгороді*, *Глухові*, *Дубно*, *Жовкві*, *Качанівці*, *Керчі*, *Луцьку*, *Новгород-Сіверському*, *Острозі*, *Путівлі*, *Святогірську* та ін.

Архітектурні ансамблі *Києво-Печерської Лаври*, *Софії Київської*, історичний центр *Львова* і *Кам'янець-Подільського* включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Перспективу внесення до цього списку мають і інші історичні пам'ятки Києва, Новгород-Сіверського, Чернігова.

Всього в Україні 39 історичних міст, вік яких перевищує тисячу років, а понад 500 міст і містечок мають 900-річну історію. Налічується також 1399 міст і селищ та близько 8 тисяч сіл, які мають цінну історико-культурну спадщину. Список історичних міст України включає 371 населений пункт у яких історико-культурна спадщина збереглася в найбільш сконцентрованому вигляді.

Найдавніші в Україні пам'ятки архітектури і містобудування зосереджені в Північному Причорномор'ї. Це давньогрецькі поліси Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч), Ольвія (Очаків), Керкінітида (Євпаторія), Тіра (Білгород-Дністровський), Неаполь Скіфський (Сімферополь) та ін. В Криму, в Бахчисарайському районі,

виявлені також найдавніші з відомих печерних міст - Ескі-Кермен (У-УІ), Мангуп-Кале (УІ-ХУ), Чуфут-Кале (ХХVІІІ) - і Успенський печерний монастир (ХІІ-ХІХ). Серед подібного роду пам'яток представляють інтерес ранньослов'янські печерні храми в с. Міжгір'я Тернопільщині («Святиня язичницька») та в с.Бокота на Хмельниччині.

Архітектурна спадщина періоду Київської Русі (ІХ-ХІІІ) в її первісному вигляді збереглася лише частково. Це Софійський собор, Золоті ворота, церква Спаса на Берестові, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква в Києво-Печерській Лаврі, Михайлівський собор Видубицького монастиря, Михайлівський Золотоверхий монастир, церкви Богородиці Пирогощі та Кирилівська в Києві, Спаський собор, Борисоглібський собор, Іллінська церква, Слецький Успенський монастир, П'ятницька церква в Чернігові, церква Василя в Овручі, Спасо-Преображенський собор у Новгород-Сіверському, Юріївська (Успенська) церква в Каневі, Успенський собор у Володимир-Волинському, церква Св. Пантелеймона в с. Шевченкове Івано-Франківської області, церква Св. Миколи у Львові, «Горянська ротонда» в Ужгороді, церква Іоанна Предтечі в Керчі та ін.

Серед найкращих зразків дерев'яного зодчества, яких особливо багато на Поліссі і в Карпатах — церкви Св. Дмитрія (ХV, с. Пшин Волинської обл.), Св. Параскеви (ХУ-ХУІІІ, с. Олександрівна, Закарпатської обл.), Спасо-Преображенська (ХVІ, с. Нуйно Волинської обл.), Вознесіння Господнього «Струківська» (ХVІ, смт. Ясиня Закарпатської обл.), Благовіщення Богородиці (ХVІ, Коломия Івано-Франківської обл.), Миколаївська (ХVІІ, с. Гусний Закарпатської обл.), Св. Михайла (ХVІІ, с. Ісаїв Львівської обл.), Св. Юра (ХVІІ, Дрогобич), Різдва Богородиці (ХVІІ-ХУМІ, с. Жубровичі Житомирської обл.), Хрестовоздвиженська (ХVІІІ, Кам'янець-Подільський), Св. Миколи (ХVІІІ, Вінниця), Троїцький собор (ХVІІІ, Новомосковськ; найбільша дерев'яна сакральна споруда в Україні), Троїцька (ХVІІІ, с. Троковичі

Житомирської обл.), Св. Миколи (XVIII, с. Данилове Закарпатської обл.), Троїцька (XVIII, с. Бушеве Київської обл.), Св. Юрія (XVIII, с. Батетичі Львівської обл.), Св. Трійці (XVIII, с. Коротичі Рівненської обл.), Св. Трійці (XVIII, смт. Степань Рівненської обл.), Вознесіння Господнього (XVIII, Чортків Тернопільської обл.), Пресвятої Богородиці (XVIII, Берислав Херсонської обл.), Св. Іоанна Сучавського (XVIII, с. Виженка Чернівецької обл.), Різдва Богородиці (XIX, с. Матків Львівської обл.), Воздвиження Чесного Хреста (XIX, с. Опірець Львівської обл.), Св. Іллі (XIX, с. Шепіт Чернівецької обл.) та ін.

Серед кам'яних культових споруд виділяються:

а) церкви — Різдва Христового (XIII-XIV, Галич), Різдва Богородиці (XIV-XV, Рогатин Івано-Франківської обл.), Миколаївська (XV-XVI, Кілія Одеської обл.), Миколаївська (XVI, Олевськ), Успенська (XVI, с. Крилос Івано-Франківської обл.), Воздвиження (XVI, Дрогобич Львівської обл.), Воздвиженська (XVI, Тернопіль), Успенська (ансамбль XVI-XVII, Львів), Іллінська (XVII, Суботів), Михайлівська (XVII, Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Успіння Богородиці (XVII, с. Низкиничі Волинської обл.), Іллінська (XVII, Київ), Миколи Притиска (XVII, Київ), Спасо-Преображенська (XVIII, Великі Сорочинці Полтавської обл.), Св. Іллі (XVIII, Новомиргород Полтавської обл.), Андріївська (XVIII, Київ), Покрова Богородиці (XVIII, Київ), Миколаївська з дзвіницею (XVIII-XIX, Диканька), Запорізька (XVIII, Берислав), Греко-Софіївська (XVIII, Херсон), Воскресіння Христового (XVIII, Суми), Троїцька (XIX, Приморськ), Трьох-Анастасіївська (XIX, Глухів Сумської обл.), Воскресіння (XIX, Форос АР Крим), Свято-Миколаївська (XIX, Миколаїв), Покрова Богородиці (XX, с. Пархомівка Київської обл.), церква-меморіал «Козацькі могили» (XX, с. Пляшева Рівненської обл.);

б) собори — Різдва Богородиці (XIX, Козелець), Вірменський (XIX-XX, Львів), Латинський кафедральний собор Вознесіння Пресвятої

Діви Марії (XIV-XVIII, Львів), Миколаївський (XVII, Ніжин Чернігівської обл.), Вознесенський (XVII, Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Велика Лаврська дзвіниця (XVII, Київ), Троїцький (XVII, Чернігів), Покровський (XVII, Харків), Спасо-Преображенський (XVII, Ізюм Харківської обл.), Преображенський (XVIII, Дніпропетровськ) Св. Антонія і Феодосія (XVIII, Васильків Київської обл.), Троїцький (XVIII, Новомосковськ Дніпропетровської обл.), Св. Юра (XVIII, Львів), Святодухівський (XVIII, Ромни Сумської обл.), Покровський (XVIII, Київ), Різдва Богородиці (XVIII, Козелець), Володимирський (XIX, Київ), Свято-Пантелеймонівський (XIX, Одеса), Св. Варвари (XIX, Бердичів Житомирської обл.), Спасо-Преображенський (XIX, Житомир), Покрова Богородиці (XIX, Ізмаїл Одеської обл.), Св. Володимира (XIX-XX, Севастополь), Миколаївський кафедральний (XX, Чернівці);

в) костели — Св. Варфоломія (XII-XVII, Дрогобич Львівської обл.), Св. Єлизавети (XIII-XV, Хуст Закарпатської обл.), Домініканський (XV-XVII, Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.), Пресвятої Діви Марії, колегіата (XVII-XVIII, Івано-Франківськ), єзуїтів (XVII, Луцьк), єзуїтів (XVII, Львів), Св. Лаврентія (XVII, Жовква Львівської обл.), бернардинців (XVIII, Луцьк), Домініканський (XVIII, Тернопіль), Миколаївський (XVIII, Мукачеве Закарпатської обл.), Миколаївський (XIX, Київ), Св. Олександра (XIX, Київ);

г) монастирі і лаври — Сурб-Хач (вірменський) (XIV-XVIII, Старий Крим), Унівський монастир-фортеця (XIV-XVIII, с. Унів Львівської обл.), Домініканський (XIV-XVIII, Львів), Троїцький (XV, с. Тригір'я Житомирської обл.), Святогірський (Успенський) монастир-фортеця (XV, с. Зимне Волинської обл.), Почаївська Свято-Успенська лавра (XVI-XVIII, Тернопільської обл.), Троїцький монастир-фортеця (XVI-XVII, с. Межиріч Рівненської обл.), Мовчанський (XVI-XIX, Путивль Сумської обл.), Густинський (XVII, Чернігівська область), Манявський скит (XVIII, с. Манява Івано-Франківської обл.), Бернардинський (XVII, Львів), Мгарський

(ХУІІ-ХУІІІ, Полтавська область), Хрестовоздвиженський (ХУІІ-ХУІІІ, Полтава), Святогірська Успенська лавра (ХУІІ-ХІХ, Святогірськ Донецької обл.), Флорівський (ХУІІ-ХІХ, Київ), Крехівський (ХУІІ-ХХ, Львівська обл.), Бернардинський (ХУІІІ-ХІХ, Луцьк);

д) караїмські кенаси в Києві та Євпаторії; мечеті в Євпаторії (Джума-Джамі), Феодосії, Сімферополі; синагоги в Києві, Сатанові, Луцьку, Чернівцях, Гусятині, Умані, Дрогобичі (найбільша хоральна); кірхи в Києві, Луцьку та ін.

Серед фортифікаційних споруд, що збереглися на території України слід відзначити генуезькі фортеці в Судаку і Феодосії (ХІУ-ХУ), фортеці і оборонні замки в Кам'янець-Подільському (ХІ-ХУІІІ), Кременці (ХІІ-ХІУ), Білгород-Дністровському (ХІІІ-ХУ), Ужгороді (ХІІІ-ХУІ), Луцьку (ХІІІ-ХУ), с. Невицьке Закарпатської обл. (ХІІІ-ХУІІ), Мукачевому (ХІУ-ХУІІ), Бучачі (ХІУ-ХУІІ), Острозі Рівненської обл. (ХІУ-ХУІ), Сутківцях (ХІУ-ХУІІ), Свіржі (ХУІ-ХУІІ), Дубно (ХУ-ХУІІ), Корці (ХУ-ХУІІІ), Меджибожі (ХУ-ХУІІІ), Жовкві (ХVІ), Бережанах Тернопільської обл. (ХVІ), Скалі-Подільській (ХVІ), Олесько (ХУІ-ХУІІ), Збаражі Тернопільської обл. (ХVІІ), Києві (ХVІІ-ХІХ), Кіровограді та Керчі (обидві — ХVІІІ) та ін. Територіальне фортифікаційні споруди сконцентровані в Тернопільській, Львівській, Рівненській областях, тим часом у Лівобережній Україні вони взагалі не збереглися.

Серед світських споруд вирізняються своєю архітектурою Бахчисарайський ханський палац (ХVІ-ХVІІ), палац Вишневецьких (ХМІ-ХУІІ, Тернопільська обл.), будинок полкової канцелярії (ХХ/ІІ-ХХ, Чернігів), Марийський палац (ХVІІІ, Київ), Олександрійський палац (ХVІІІ, Луганська обл.), палац Кирила Розумовського (ХVІ-ХІХ, Батурин Чернігівської обл.), палац Г. Потьомкіна (ХVІІІ, Дніпропетровськ), палац Потоцьких (ХІХ-ХХ, Львів), палац Комарів-Чихачових (ХІХ, Муровані Курилівці Вінницької обл.), садиба Тарнавського (ХІХ, Качанівка Чернігівської обл.), 17 палаців цукропромисловців В.Ф. Симиренка, Б.І. Ханенка, Терещенків, Бродських,

М.Р. Закса та ін. у Києві (XIX-XX), палац Воронцова (XIX, Одеса), дача «Ластівчине гніздо» (XX, Місхор), палацові комплекси в Підгірцях Львівської обл. (XVII), Тульчині (XVIII), Алупці (XIX), Масандрі (XIX), Шарівці (XIX), Корейзі (XIX), Лівадії (XX), а також поміщицькі маєтки — переважно в лісостеповій частині України; університет (колишня резиденція митрополита Буковини і Далмації) (XVIII, Чернівці), Червоний корпус національного університету імені Тараса Шевченка (XIX, Київ), Львівський університет (будинок Головного крайового сейму) (XIX), лицей князя І. Безбородька (XIX, Ніжин Чернігівської обл.); театри опери і балету в Одесі (XIX), Львові (XIX), Києві (XX), Донецьку (XX); контрактний дім (XIX, Київ), нова біржа (XIX, Одеса), будинок губернського земства (XX, Полтава), будинок Державного банку (XX, Київ), «Будинок з химерами» (XX, Київ), палац Праці (XX, Дніпропетровськ), будинок художника (XX, Луцьк); залізничні вокзали Києва, Чернівців, Жмеринки, Львова, Дніпропетровська; Дніпрогес (Запоріжжя); астрономічна обсерваторія (XIX, Миколаїв) та ін.

Історико-художню цінність мають архітектурні ансамблі Хрещатика і Подолу (Київ), Круглої площі (Полтава), Приморського бульвару і Думської площі (Одеса), площі Свободи (Харків), площі Ринок (Львів), міської ратуші (Івано-Франківськ) та ін.

Пам'ятки архітектури і містобудування різних історичних епох і стильових напрямів споруджені за проектами вітчизняних (О. Вербицький, З.Горголевський, І. Григорович-Барський, А. Гун, В. та О. Беретті, О. Бернардацці, Я. де Вітт, В. Заболотний, Ю. Захарович, С. Ковнір, О. Красносельський, П. Красовський, В. Кричевський, Л. Косовський, І. Левинський, А. Меленський, Б. Меретин, В. Ніколаєв, Я. Погребняк, О. Яновський, В. Ярославський) і зарубіжних (П. Барбон, О. Бекетов, Ф. Боффо Дж. Бріано, Е. Блор, Г. Гельнер, Й. Главка, К. Ешліман, Петро Італієць, Ч. Камерон, Дж. Кваденгі, Лакруа, Ф. Растреллі, Коджа Сінан, Г. Торрічел-лі, С. Фесінгер, В. Честе, Й.-Г. Шедель, А. Шервуд, О. Щусев) архітекторів. Візантійський стиль представлений церквою Іоанна

Предтечі в Керчі, Десятинною церквою в Києві (не збереглася), кафедрою Спаса в Чернігові, церквою в Овручі Житомирської обл. Інтерпретацією візантійського стилю з відчутним впливом готики можна вважати

церкви Галича, Межиріччя, Львова. Псевдовізантійсько-руський стиль, поширений у II половині XIX ст., характерний для культових споруд Житомира, Дніпропетровська, Харкова; Володимирського собору в Києві. Романський вплив прочитується в архітектурі фортець Білгород-Дністровського, Судака, Кам'янець-Подільського, Хотина. Готичний стиль, сприйнятий архітектурою Західної України в кінці XIV ст., визначає образ костелів Кам'янець-Подільського, Львова, Берегового Закарпатської обл., Скала-Подільської, замків Острога, Луцька, Кременця, Меджибожа. Воронцовський палац в Алупці та палац в Шарівці збудовано в неоготичному стилі.

На заході України збереглися і зразки ренесансної архітектури: «Чорна кам'яниця», будинок і вежа Корнякта, Братська (Успенська) церква, каплиці Боїмів та Кампіанів у Львові, костел у Гусятині Тернопільської обл., Успенська церква у Крилосі, палац у Підгірцях. Вплив художніх ідей італійського ренесансу простежується в архітектурі Білого палацу в Лівадії. Належність до стилю бароко є очевидною в архітектурі П'ятницької церкви, собору Св. Юра, Бернардинського костелу у Львові, а також церкви гетьмана Б.Хмельницького в Суботові. Розквіт українського (або козацького) бароко припадає на ХУІІ-ХУІІІ ст., а його центр знову зміщується в Наддніпрянщину. Під впливом цього стилю споруджуються нові і перебудовуються давні культові споруди: Софійський собор, Михайлівська церква у Видубицькому монастирі, Михайлівський собор, церкви Спаса на Берестові, Троїцька, Набережно-Микільська, Покровська, а також Георгіївський собор, Маріїнський палац у Києві. Яскравим зразком архітектури бароко є церкви, костели, синагоги у

Львові, Харкові, Ужгороді, Ромнах (Сумська обл.), Чернігові, Батурині (Чернігівська обл.), Ізюмі (Харківська обл.), Сумах, Ніжині, Прилуках (Чернігівська обл.), Шаргороді (Вінницька обл.), Охтирці (Сумська обл.) та інших містах. Стиль рококо простежується в архітектурі Андріївської церкви, дзвіниць Михайлівського та Софійського соборів у Києві, собору Св. Юра у Львові, головної церкви Почаївської Лаври, собору у м. Козелець, Домініканського костелу у м. Тернопіль та ін.

Класичний стиль (кінець XVII-XIX ст.) характерний переважно для світських споруд. До нього належать численні палаци, ратуші, адміністративні будинки Києва, Полтави, Харкова, Львова, Одеси, Чернівців, Чернігова, Херсона, Яготина (Київської обл.), Глухова (Сумської обл.), Батурина (Чернігівської обл.)- Серед культових споруд кращими зразками цього стилю є собори Одеси, Херсона, Кременчука (Полтавської обл.), Чернівців, а також Аскольдова могила і церква Різдва на Подолі в Києві. Віденський неоренесанс є еkleктичним стильовим напрямом, виявленим в архітектурі театральних будівель Києва, Одеси та Львова. Представлені також провідні стилі XX ст.: модерн (будинок губернського земства в Полтаві, Бессарабський критий ринок у Києві), конструктивізм (будинок Держпрому в Харкові) та ін.

3. Археологічні пам'ятки

Серед **археологічних пам'яток** заслуговують на увагу стоянки давньої людини та городища: Трипілля (Київська обл.), Королево (Закарпатська обл.), — найстаріше з відомих у Європі поселень (500-150 тис. р. до н. е.), Каїк-Коба (АР Крим), Добраничівка (Київська обл.), Більськ (Полтавська обл.), Івахнівці (Хмельницька обл.), Мезин (Чернігівська обл.), а також античні кургани — Товста могила та Чортомлик (Дніпропетровська обл.), П'ятихатиха (Київська обл.), Солоха і Гайманова могила (Запорізька обл.), Лита могила (Кіровоградська обл.), Царський та Золотий кургани (АР Крим), Змієві вали та укріплені ранньофеодальні городища (Путивль, Вишгород, Володимир, Белз, Пліснесько, Звенигород, Василев та ін.).

4.Музеї

Перші в Україні музеї були відкриті в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825) і при Київському університеті (1835). За даними довідника «Музеї України», сьогодні в країні функціонує понад 550 офіційно зареєстрованих музеїв, з яких 18 мають статус національних. Значна кількість музеїв зосереджена в Києві, Львові, Кам'янець-Подільському Чернігові, Одесі, Переяслав-Хмельницькому. Багато музейних установ у Черкаській, Чернігівській, Вінницькій, Донецькій областях та АР Крим. Кожне, навіть невелике, містечко і чимало сіл України мають свої краєзнавчі музеї, експонати яких присвячені місцевій історії. Всього на громадських засадах функціонує близько 7 тис. музеїв

Своєю специфікою відрізняються музеї: історії соляних копалень (Солотвино Закарпатської обл.), писанки (Коломия Івано-Франківської обл.), лісу і сплаву (НПП «Синевир» Закарпатської обл.), авіації і космосу (Житомир і Полтава), діаспори (Чернівці), мініатюрної книги (Горлівка Донецької обл.), рідкісної книги (Ніжин Чернігівської обл.), порцеляни (Баранівка Житомирської обл.), історичних коштовностей, гетьманства та однієї вулиці (Київ), ткацтва (с. Обуховичі Київської обл.), вишиваних ікон та образів і аптека-музей «Під чорним орлом» (Львів), партизанської слави (в катакомбах с. Нерубайське Одеської обл.), цукру (с. Чорномик Вінницької обл.), бджільництва (Гадяч Полтавської обл.) та ін. Картинні галереї, що володіють цінними колекціями творів українських і зарубіжних художників, створено в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Феодосії, Луцьку, Воловці (народних майстрів) та інших містах. Експозиції меморіальних музеїв та приватні колекції містять особисті речі і твори Й.С. Баха, Л. ван Бетховена, К. Брюллова, Д. Веласкеса, А. Вівальді, М. Врубеля, Ф. Гойї, І. Гьоте, М. Караваджо, Р. Кента, І. Крамського, Ж. де Латура, І. Левітана, Я. Матейка, В.А. Моцарта, В. Перова, Н. Паганіні, О. Пушкіна, Х. Рібери, П.П. Рубенса, Я. Станіславського, В. Сурікова, В. Тіціана, К. Фаберже, П. Чайковського, А. Чехова, І. Шишкіна, Ф. Шопена та ін.

5. Містя, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей.

Серед туристичних ресурсів важливу роль відіграють місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, де створено меморіальні музеї-садиби: Т. Шевченка — с. Моринці Черкаської обл., Лесі Українки — м. Новоград-Волинський Житомирської обл. та с. Колодяжне Волинської обл., І. Франка — с. Нагуєвичі Львівської обл., І. Карпенка-Карого — с. Миколаївка (Хутір «Надія») Кіровоградської обл., К. Білокур — с. Богданівка Київської обл., О. Довженка — м. Сосниця Чернігівської обл., Г. Сковороди — с. Чорнухи Полтавської обл. та с. Сковородинівка Харківської обл., І. Котляревського та Панаса Мирного — м. Полтава, М. Гоголя — с. Гоголеве Полтавської обл., В. Даля — м. Луганськ, М. Пирогова — м. Вінниця, М. Коцюбинського — м. Чернігів, О. Кобилянської та Ю. Федьковича — м. Чернівці, А. Чехова — м. Ялта та м. Суми, І. Айвазовського — м. Феодосія. В Україні функціонує понад 50 літературно-меморіальних музеїв вітчизняних і зарубіжних письменників. Важливим біосоціальним ресурсом є місця народження видатних людей (деякі з них зазначені в табл. 6.2). Найбільш насичені ресурсами даного типу є м. Київ, а також Київська, Львівська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська області, АР Крим.

6. Традиційна культура

Регіональні особливості культури і побуту, народні пісні і танці, святкові гуляння (Різдво, Масляна, Івана Купала, весільний обряд і т. ін.) також виступають вагомим туристичним ресурсом, що характерно, зокрема, для Гуцульщини, Бойківщини, Полісся, Поділля, Буковини. Серед основних осередків традиційної культури слід назвати Коломию, Косів, Рахів (гуцульські ремесла і народне мистецтво), Космач (писанкарство), Кролевець (художнє ткацтво), Боромля (лозові меблі), Петриківка (художній розпис), Вашківці (музей майстра української народної творчості Г. Тараса), Дігтярі та Решетилівка (килимарство, вишивка), Опішня (гончарство), Сорочинці (традиційний ярмарковий центр). В окремих регіонах можна познайомитися з обрядами,

звичаями, кухнею інших народів, що населяють Україну: кримських татар (АР Крим), болгар (Одещина), євреїв (Одещина, Київщина, Житомирщина), молдаван (Буковина, Одещина), румун (Закарпаття, Буковина), угорців, словаків (Закарпаття), поляків (Житомирщина, Львівщина), греків (Донеччина) та ін. Етнографічним особливостям регіонів України присвячені експозиції музеїв архітектури і побуту під відкритим небом, що функціонують у Львові (найстаріший), Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Києві, Чернівцях, Галичі, Черкасах, Корсунь-Шевченківському, Луцьку, Краснодарі, Дніпропетровську, Коломиї, Сарнах. Своєрідними музеями під відкритим небом можна вважати чимало сіл Закарпаття, Буковини, Поділля, Полісся, а також експериментальне село

Шляхова Вінницької області — переможець міжнародної виставки 1967 року в Монреалі (Канада).

В Україні налічується близько 53,6 тис. історико-культурних пам'яток, з яких 12 тис. становлять інтерес як туристсько-екскурсійні об'єкти, хоча в туризмі задіяно менше 5,5 тис. (за деякими джерелами — 8 тис).

Загалом за насиченістю, різноманітністю історико-культурних ресурсів і перспективами їх залучення до рекреаційної сфери області України можна поділити на такі типи:

А) з високим потенціалом — м. Київ; Львівська, Хмельницька, Закарпатська обл., АР Крим, Івано-Франківська, Черкаська, Київська обл.;

Б) із середнім потенціалом — Чернівецька, Донецька, Чернігівська, Вінницька, Харківська, Одеська, Тернопільська, Полтавська, Житомирська обл.;

В) із низьким потенціалом — Сумська, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Рівненська, Кіровоградська, Волинська обл.

Використання історико-культурних ресурсів України, в тому числі з оздоровчою метою є недостатнім. Це пов'язано в першу чергу з відсутністю їх чіткого обліку, належного рівня реклами, незадовільним станом розвитку інфраструктури і — що особливо турбує — поганою збереженістю пам'яток, обумовленою відсутністю фінансування та інституту меценатства, а також нерозробленістю методик залучення історико-культурної спадщини до туристсько-рекреаційної сфери.

Питання для самопідготовки

1. Яке значення має проблема дослідження пам'яток, що відображають національно-визвольну боротьбу українського народу?
2. Охарактеризуйте пам'ятки національно-визвольної війни українського народу.
3. Дайте характеристику пам'яткам опришківського руху.
4. Яким діячам національно-визвольної боротьби встановлені пам'ятки в Україні?
5. Які історико-культурні пам'ятки України віднесені до світової спадщини ЮНЕСКО?
6. Дайте характеристику історико-культурному заповіднику Давній Галич.
7. Назвіть архітектурні пам'ятки України періоду Київської держави.
8. В яких населених пунктах України збереглися найкращі зразки сакральної архітектури?
9. Які фортифікаційні споруди пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу?
10. Які вам відомі пам'ятки містобудування України?
11. Що вам відомо про пам'ятки Трипільської культури?
12. Дайте характеристику музеям м. Львова?
13. Назвіть літературно-пам'ятні місця України.
14. Назвіть етнографічні групи населення Карпатського регіону

Тема Природні краєзнавчо-туристичні ресурси України

План

1. Водні ресурси.
2. Лісові ресурси
3. Гірсько-туристичні ресурси
4. Кліматичні ресурси.
5. Природно-заповідний фонд України.

1. Водні ресурси

Природні краєзнавчо-туристичні ресурси — це природні та природно-антропогенні ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності, які можна використати для її організації протягом певного часу.

Розвиток туризму і краєзнавства передбачає максимальне використання природних та історико-культурних можливостей території, а також інфраструктури виробничої і невиробничої сфер економіки, адміністративно-територіального поділу з урахуванням вимог ефективного природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Україна має надзвичайно багаті й різноманітні природні туристично-краєзнавчі ресурси: кліматичні, водні, орографічні (гірські хребти та передгір'я), приморсько-пляжні, біотичні (лісові), ландшафтні, бальнеологічні, фітолікувальні (масиви лісових і паркових насаджень), спелеологічні тощо.

Загальна площа природних рекреаційних ландшафтів України становить 9,4 млн га (15,6 % території держави).

Для України характерні переважно рівнинні території з невеликими висотами. За даними І. М. Гуньовського, середня висота рівнинної частини, яка займає 95 % площі України, становить 175 м над рівнем

моря, і тільки 5 % припадає на Українські Карпати й Кримські гори — унікальні для рекреаційного освоєння природні комплекси. Гірсько-рекреаційні ресурси Українських Карпат і Кримських гір використовуються для розвитку відпочинкового, кінного, гірськолижного, пізнавального, екологічного туризму тощо.

Водні ресурси — це гідрологічні й лімнологічні (річки, потічки, водосховища і ставки, канали і моря), бальнеологічні (мінеральні й термальні води) і бальнеогрязьові (запаси грязей) ресурси. Україна відносно добре забезпечена водно-рекреаційними ресурсами. Країна має добре розвинену річкову сітку, до складу якої входить близько 73 тис. річок, у тому числі 14 з них мають довжину понад 500 км. Загальний об'єм стоку всіх річок становить 210 км³. Більшість річок України належить до басейну Чорного й Азовського морів. Річки мають переважно дощове і снігове живлення та, здебільшого, рівнинний характер. Найбільшими річками України є: Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Сіверський Донець, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий.

На річках Карпат і Кримських гір часто трапляються пороги і водоспади, які є туристичними атракціями. Найвідоміші з карпатських водоспадів: Гук (у підніжжі Говерли), Манявський (на р. Манявці), Шипіт (на р. Шипіт), Яремчанський (Яремча); найгарніші кримські: Учан-Су та Джур-Джур.

Значні запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких нараховується понад 20 тис., у тому числі 30 озер площею понад 10 км². Також в Україні створено понад 1057 водосховищ та понад 27 тис. ставків. Територією України вони розподіляються нерівномірно.

Озера України можна згрупувати на Волинські, Придунайські, Чорноморські (озера-лимани), Кримські та Деснянські.

Багатою на озера є Волинь. Різні за формою і глибиною волинські озера провального і карстового походження трапляються групами і

поодинці. Найбільш відома група Шацьких озер (складається з 22 озер). Найбільше з них — оз. Свитязь (площа дзеркала 24,5 км², найбільша глибина 58 м) — називають "Українським Байкалом". Серед інших великих озер Шацької групи популярністю серед туристів користуються такі: Пулемецьке (16,3 км²), Турське (13,5 км²), Луки, Біле, Довге.

Придунайські озера заплавного походження, більшість з них Мілководні і з'єднані між собою протоками й каналами. Тут знаходиться найбільше прісноводне озеро України — Ялпуг (149 км²), з'єднане з озером Кугурлуй. Цікавими для краєзнавців озерами є Китай (60 км²) та Катлабуг (68 км²).

На узбережжі Чорного моря розміщені 22 озера-лимани: Сасик (210 км²), Тилігуйський (160 км²), Хаджибейський (70 км²), (72 км²), Шагани (70 км²), Куяльницький (61 км²), Буй (30 км²) тощо. У Криму найбільшими є такі озера: Сасик-Сиваш (76,3 км²), Донузлав (46,2 км²), Айгульське (37,5 км²), Актакське (26,8 км²), Узунларське (21,2 км²), Кирлеуцьке (20,8 км²), Тобечицьке (18,7 км²) та інші; на узбережжі Азовського моря — Молочний лиман (170 км²).

А найбільшими в Україні є Дніпровський (860 км²) і Дністровський (360 км²) лимани.

Карпатські озера за способом виникнення поділяються на льодовикові, вулканічні та завальні. Серед туристів і краєзнавців найбільшою популярністю користуються славнозвісні високогірні карпатські озера льодовикового походження: Бребенескул (на висоті 1801 м), Брескул (1750 м), Несамовите (1750 м), Верхнє (1628 м), Драгобратське (1600 м), Нижнє (1515 м), Марічейка (1510 м), Ворожеска (1460 м), Шибене (1024 м), Озірце (1000 м), Синевир (989 м), Ворочівське (706 м), Синяк (600 м).

Найбільші штучні водойми України створено на Дніпрі. Це Київське (площа водного дзеркала 922 км²), Канівське (582 км²), Кременчуцьке (2252 км²), Дніпродзержинське (567 км²), Дніпровське (410 км²) і Каховське (2155 км²) водосховища. Функціонують також великі водосховища на інших

річках держави: Дністровське (142 км²) на Дністрі, Червонооскольське (123 км²) і Печенізьке (86,2 км²) на Сіверському Дінці, Ладиженське (20,8 км²) на Південному Бузі, Старобешівське (8,3 км²) на Кальміусі тощо.

Україна багата на запаси різноманітних мінеральних вод. За експлуатаційними запасами мінеральних вод виділяють: АР Крим, Закарпатську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку, Полтавську, Одеську та інші області, в межах яких на базі затверджених запасів мінеральних вод здавна існують такі загальновідомі курорти, як Трускавець, Моршин, Східниця, Немирів, Шкло, Черче, Свалява, Шешори, Сатанів, Хмільник, Миргород, Березівка, Куяльник, Євпаторія, Саки тощо.

Перспективними з точки зору розвитку краєзнавства та туризму є лісові та озерні природні територіальні комплекси Полісся. Проте, значна частина цієї території забруднена радіоактивними речовинами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Екологічно чистою залишилася лише територія західної частини Волинської області, де особливе місце серед рекреаційне привабливих територій займає Шацький національний природний парк (НПП).

Шацький НПП було створено у 1983 р. з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову та естетичну цінність. Площа парку становить 48 997 га. Волинське поозер'я характеризується великими за площею та глибиною озерами, великими лісовими масивами, а також теплим і м'яким кліматом, значними рибними ресурсами — все це створює сприятливі умови для масового відпочинку.

Нині переважаючим на території парку є загальнооздоровчий відпочинок у зоні стаціонарної рекреації озер Свитязь і Пісочне. Саме тут сконцентровано 56 баз відпочинку з незначною ємністю, спортивно-оздоровчі та дитячі табори, санаторії, пансіонати, стаціонари вищих навчальних закладів та два наметові містечка. Водночас у різних закладах можуть відпочивати близько 7600 осіб.

Багаті рекреаційно-курортні ресурси в зоні Шацьких озер дуже перспективні для організації масового *регульованого* відпочинку, туризму та санаторного лікування. Проте, нині в районі озера Свитязь унаслідок надмірного рекреаційного навантаження різко загострилася екологічна ситуація.

2. Лісові ресурси

Лісові ресурси держави, поряд з економічними функціями, відіграють важливу рекреаційну та природоохоронну роль. Рекреаційна цінність лісів визначається їх соціально-культурною, економічною і медико-біологічною функціями (за М. С. Мироненком, І. Т. Твердохлебовим).

Особливе значення має медико-біологічна функція, яка сприяє зниженню захворюваності, збільшенню тривалості життя. Медико-біологічна функція лісів полягає у виділенні кисню, поглинанні вуглекислого газу, пилу і шуму, іонізації повітря фітонцидами.

Другою важливою рекреаційною функцією лісів є їхні естетичні властивості. Вирішального значення естетичні властивості лісів набувають у тих лісонасадженнях, куди приїжджають рекреанти заради прогулянок, уїкендового відпочинку, збору ягід і грибів, лікарських рослин тощо.

Україна належить до європейських країн, слабо забезпечених лісовими ресурсами, її лісистість становить усього 14,3 % . порівняння, цей показник у Румунії складає 26 % , у Польщі - 28 % , у Німеччині — 30 % , у Білорусі — 35 % , у Словаччині— 38 % .

Лісистість у різних частинах і регіонах нашої держави нерівномірна. Вона значно вища на заході й півночі, особливо в Карпатах, а також у Кримських горах. У західній і північній частинах України вкрита лісом площа становить 20—40 % , у Карпатах — понад 40 % , в Криму — 10 % .

За даними А. С. Генсірука, площа українських лісів державного значення становить 6,9 млн га, а тих, що можуть використовуватись для рекреаційної діяльності, — 4 млн га.

3. Гірсько-туристичні ресурси

Гірсько-туристичні ресурси нашої держави зосереджені в Кримських горах й Українських Карпатах.

Українські Карпати — один з найбільш мальовничих регіонів України — характеризується середньовисокими горами, чітко вираженою вертикальною зональністю. Близько 40 % території Карпат вкрито лісом, а ще близько 35 % зайнято лучною рослинністю.

У межах України довжина Карпат від верхів'їв р. Сяну (на західному кордоні держави) до витоків р. Сучави (на румунському прикордонні) становить 280 км. Простягаються вони з північного заходу на південний схід майже на 280 км при середній ширині близько 100 км. Окремі гірські хребти розділені поздовжними улоговинами та розчленовані глибокими поперечними долинами.

Загалом у межах України Карпати поділяються на: зовнішні (Скибові), куди входять Бескиди, Горгани і Покутсько-Буковинські Карпати; центральні або Верховинські; внутрішні або Полонинсько-Чорногірські.

Середня висота Українських Карпат становить 1000 м. Найвищими вершинами Українських Карпат є: Говерла — 2061 м, Бребенескул — 2035 м, Піп Іван — 2022 м, Петрос — 2020 м, Гутин-Томнатик — 2016 м, Ребра — 2001 м. Усі вони розташовані в межах найвищого масиву Українських Карпат — у *Чорногірському масиві*, який простягається територією Івано-Франківської та Закарпатської областей на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. За Є. Ромером середня висота хребта становить 1758 м, а на відрізку між Говерлою та Попом Іваном — 1833 м. Крім головного хребта, масив включає ряд бокових хребтів: Озірний, Маришевська, Кукуль Хеде, Козмещик, Кострич, Стайки.

За сприятливих погодних умов з вершин Чорногори добре простежуються як найближчі гірські масиви — Свидовед, Гриняви, Мармарош, так і більш віддалені — Чи вчини, гори Родна та інші гірські пасма на території Румунії.

Схили Чорногірського масиву глибоко розчленовані, у верхній частині виражений альпійський лучний рельєф з формами давнього (плейстоценового) зледеніння: кари, льодовикові цирки, трогові долини та морени. У Чорногорі розміщений ряд післяльодовикових високогірних озер, найбільшими з яких є Марічейка, Несамовите, Бребенескул. Останнє з них знаходиться найвище в Україні — на висоті 1801 м.

Здавна Чорногора була чи не найбільш ізольованою частиною гуцульського краю, і незначний вплив цивілізації сприяв збереженню тут самотності матеріальної і духовної культури місцевого населення.

Чорногора є традиційним місцем для проведення пішохідних, лижних, велосипедних і комбінованих походів. Проведення таких походів не суперечить концепції максимальної організованості рекреаційної діяльності, оскільки Правилами проведення туристичних спортивних походів передбачено, що при реєстрації та отриманні дозволу на похід у маршрутно-кваліфікаційній комісії вимагається дозвіл від адміністрації резервату, по території якого планується похід. Окрім цього, обов'язковою є реєстрація в контрольно-рятувальній службі.

Зараз велика частина Чорногори (близько 40 %) знаходиться в межах заповідних територій вищого (Чорногірський масив КБЗ і КНПП) і нижчого (заказники, пам'ятки природи) природоохоронного статусу.

Гринявські та Путильські Карпати є орографічним продовженням Чорногори і відповідають Чорногірській тектонічній зоні, хоча відзначаються значно меншими абсолютними висотами, які не перевищують 1586 м над рівнем моря (г. Баба Людова). Межа між Чорногорою та Гринявами проходить долиною Чорного Черемошу, а між Гринявами та Путильськими Карпатами — долиною Білого Черемошу. Головний хребет Гринявських-гір освоєний у сільськогосподарському відношенні, обезліснені й використовуються під випас. Сільське розселення сконцентроване, в основному, вздовж берегів Пробійної Чорного Черемошу від с. Зелена та вниз за течією.

Протяжність головного хребта Гриняв сягає понад 25 км, а всього масиву — близько 50 км. Вище верхньої межі лісу знадяться численні джерела питної води, що створює хороші можливості для організації наметових стоянок. Окрім цього, тут знаходиться багато вівчарських колиб, які можуть бути безпечним захистком у зимовий період.

Путильські Карпати обмежені із заходу Білим Черемошем, зі сходу — Сучавою, яка протікає на кордоні з Румунією. Найвищі точки масиву знаходяться на хребті Яровиця (Яровиця — 1574 м, Томнатик — 1565 м). Цей район у цілому заліснений, за винятком окремих гребневих вершинних ділянок, на яких знаходяться полонини, які використовуються під пасовища.

Транспортна важкодоступність гірських масивів, віддаленість від великих адміністративних центрів та близькість до кордону не сприяли рекреаційному освоєнню території. Проте ця територія є дуже цікавою в етнографічному відношенні, зі збереженими культурною спадщиною і народними звичаями Гуцульщини.

Свидовецький масив є третім за абсолютними висотами в Українських Карпатах, його найвищими точками є вершини Велика (1888 м) та Мала Близниці (1883 м). Головний хребет складають три слабовиражені хребти — Апшинець, Свидовець та Урду-Флавантуч — з вершинами гір Стіг, Котел, Трояска, Унгаряска, Темпа тощо. Від них на південь відходять три паралельних середньогірні пасма (плайки).

Головний хребет відзначається незначними перепадами між сідловинами та вершинами, чим досягається велике абсолютне підняття цього масиву. Тут знаходиться 20 післяльодовикових карів, у днищах яких трапляються невеликі озера. Найбільші з них: Герашаска, Великий та Малий Апшинець, Ворожеска.

Для гір *Полонинського хребта* характерні вирівняні вершини, покриті гірськими луками — полонинами, що використовуються як літні пасовища. До таких полонин належать Рівна або Руна, Червона, Боржава, Свидовець, Кук та інші.

Масив Полонина Руна займає територію, що обмежена долинами річок Латориця — на сході, Тур'я — на півдні, Уж і Жденіївка — на півночі. Загалом він складається з багатьох хребтів, з'єднаних між собою залісненими невисокими перевалами. Найвищими з них, власне, є хребет Полонина Руна з однойменною слабовираженою вершиною — 1479 м, її північно-західний і північні відроги з вершинами гір Лаутинська Голиця (1374 м) і Гостра (1405 м). Інші хребти невисокі і, як правило, заліснень Хребет Полонина Руна являє собою припідняту вположену ділянку, незначною мірою порізану крутосхилливими зворами потоків. Вершинні поверхні настільки згладжені, що важко зазначити найвищу точку масиву.

Істотно відрізняється від Полонини Руни ландшафт Полоняни Боржави. Це протяжний (близько 50 км) хрестоподібний у плані масив, у центрі якого знаходиться гора Великий Верх (1598 м). Вододільна поверхня масиву характеризується незначними перевищеннями та значною шириною, за винятком ділянки гір Великий Верх — Стій, де спостерігається досить вузький високий гребінь. Найвища точка — г. Стій (1681 м), значними висотами відзначаються також гори Магура-Жиде (1516 м), на північно-західному краю полонини — Томнатик (1343 м), а на південно-східному — Кук (1361 м).

Полонина Красна обмежена межиріччям річок Тересви та Терєблі. Основний масив, що являє собою довгу, але вузьку звивисту смугу, дещо відрізняється від інших хребтів різкими перепадами висот власне вододільної поверхні. Найвищою точкою є г. Сиглянський (1568 м).

Верховинський вододільний хребет знаходиться у внутрішній смузі Українських Карпат, головним чином на межі Закарпатської і Львівської областей. Простягається від Ужа до верхів'я Ріки. Висота до 1405 м (Шкуй). Назва хребта вказує на те, що по його орографічній осі пролягає Головний Карпатський вододіл. Через хребет прокладено основні карпатські перевали (Ужоцький, Верецький, Руський путь тощо).

Високогірні масиви Братківська, Бурштул, Негровець характеризуються орографічною єдністю (по якій проходить межа Закарпатської та Івано-

Франківської областей). Ця територія повністю заліснена, за винятком найбільш піднятих гребневих ділянок: хребет Негровець (з вершинами Негровець — 1707м, Ясновець — 1600м), Стримба — 1719м, Бурштул — 1691 м, хребет Братківський (з вершинами Братківська — 1788 м, Чорна Клева — 1719 м).

Із головним Карпатським вододілом пов'язані міжгірні верховини та улоговини (Стрийсько-Сянська, Воловецька та інші верховини, Міжгірська, Верхньобистрицька, Ясінська, Ворохтянська та Верховинська улоговини).

У межах Стрийсько-Сянської верховини виділяють два ландшафти— Турківський і Славський, які різняться між собою.

Для Турківського ландшафту характерним є паралельне простягання невисоких хребтів правильної симетричної будови, розділених давніми долинами, які займають майже третину всієї території. Давнє та щільне заселення призвело до значного винищення лісів, які вкривають зараз приблизно 30 % усієї території. Славський ландшафт є дещо вищим, середні висоти сягають приблизно 800 м, а багато вершин значно перевищують 1000 м, наприклад, гори Тростян — 1232 м, Магій — 1281 м.

Ландшафт Воловецької верховини вирізняється м'якими формами рельєфу. Хребти короткі, малозаліснені, долини річок й потічків густозаселені.

Вулканічні Карпати — це один з наймальовничіших південних хребтів у системі внутрішніх Карпат (на сході Закарпатської області). Він складається з вулканічних порід, головним чином андезитів, базальтів та їхніх туфів. Довжина хребта в межах України становить близько 125 км, ширина — 8—20 км. Пересічна висота становить 800—1000 м, максимальна — 1081 м (Бужора). Схили круті, важкодоступні.

Вулканічний хребет сформувався вздовж системи значних регіональних розломів, що обмежують гірську споруду Карпат на південному заході. Розломи (вздовж яких закладені долини приток Тиси — Ужа, Латориці, Боржави і Ріки) розчленовують Вулканічні Карпати на окремі масиви:

Вигорлат (Попрічний Верх, 1024 м), Маковиця (Плішка, 992 м), Синяк (Дунаука, 1018 м), Товстий (Товста, 798 м), Борилів Діл (1017 м), Великий Діл (Бужора, 1085м), Тупий (Тупа, 878м), Гутин (Фарсин, 826 м). Останні два поблизу Хуста утворюють мальовничу тіснину Тиси — так звані Хустські ворота завширшки 1,3 км.

Вулканічний хребет — це складна вулканічна споруда, особливістю якої є асиметрія будови. Південні схили пологіші, ніж північні та північно-східні, які на межі з низькогірно-стрімчаковою зоною часто утворюють скельні форми рельєфу. Тут добре збереглися первинні поверхні вулканічної акумуляції. Серед них виділяються плоскі горизонтальні поверхні лавових плато, значні й дрібні масиви згаслих вулканів. Із таких вулканів у рельєфі добре збереглися вулканічні конуси гір Анталовецька Поляна, Маковиця, Борилів. Вони зберегли правильну конічну форму, слабо розчленовані, мають однорідну будову. На вулкані Анталовецька Поляна чітко видно кратер. По всій території хребта на поверхні часто трапляються вулканічні бомби.

Біотичною особливістю Вулканічного хребта є наявність великих площ теплолюбної деревної рослинності. На південних схилах поширені грабово-дубові ліси, де основними породами є дуб скельний, дуб черешчатий, граб звичайний з домішкою в'яза, липи та клена. Подекуди трапляються чисті ліси із дуба скельного. З висоти 300 м на південних схилах з'являється бук. Поступово буково-дубові ліси переходять у дубово-букові, а вище 600 м і на північних схилах поширені чисті букові ліси.

Бескиди (Східні) — це система гірських хребтів у зовнішній смузі Карпат, що паралельно тягнуться від західного кордону держави територією Львівської та Івано-Франківської областей. Бескиди простягаються на понад 100 км смугою шириною 18—30 км. Висота вершин цього масиву нижча від Чорногірського і в середньому сягає до 1200 м. На окремі хребти масив розчленований поздовжними й поперечними долинами рік басейну Дністра та міжгірними улоговинами.

Клімат тут м'який, помірно теплий і вологий. Зима з частими відлигами, температура коливається у межах від 0 до +5 °С. Середня температура січня — 4,5—6 °С, липня +15,6—18,0 °С.

Бескидський масив долиною Стрию поділяється на Верхньодністровські та Сколівські Бескиди.

Верхньодністровські Бескиди — це північний масив Східних Бескидів, розташований у межах Львівської області. На півночі вони плавно переходять у Передкарпаття, на півдні по Стрию — межують зі Сколівськими Бескидами, на південному заході — зі Стрийсько-Сянською верховиною. Пересічна висота масиву не перевищує 700—800 м, максимальна — 1021 м (Магура Лімнянська). Рельєф відрізняється симетричною будовою невисоких коротких хребтів з куполоподібними вершинами, розчленованих притоками Дністра, Стривігору, Стрию тощо. Територія Верхньодністровських Бескидів доволі щільно заселена й освоєна в сільськогосподарському відношенні, значна частина лісів вирубана. З рекреаційної точки зору Верхньодністровські Бескиди варті уваги завдяки наявності екосистем мішаних буково-ялицевих та буково-смереково-ялицевих лісів на схилах гірських хребтів, скельних виходів поблизу села Головецько, а також джерел мінеральних вод поблизу сіл Грозево, Смерічка, Розлуч. Обезліснені схили можна використовувати для організації гірськолижного відпочинку. Зокрема, курорт Розлуч є одним із центрів зимового відпочинку.

Сколівські Бескиди — це південний масив Східних Бескидів, розташований у межах Львівської та Івано-Франківської областей. На півночі вони плавно переходять у Передкарпаття, на півночі по Стрию межують з Верхньодністровськими Бескидами, на південному заході — з Горганами. Сколівські Бескиди — це група середньогірних хребтів. Основні з них: Зелемінь, Парашка, Високий Верх. Пересічна висота масиву не перевищує 700—900 м, максимальна — 1362 м (Магура).

Бескиди найбільш доступні для освоєння, вони знаходяться близько від основних залізничних і шосейних транспортних магістралей, що має добру перспективу для розвитку гірських видів туризму у цій частині Карпат. У межах цього масиву на площі 35684га у 1999р. створено національний природний парк "Сколівські Бескиди".

Горгани — це найбільш припіднята система гірських хребтів у зовнішній середньогірно-скибовій смузі Карпат, що тягнуться південніше Бескидів територією Івано-Франківської та Закарпатської областей. Межі Горган окреслюють долинами річок Мизунки і Ріки (на північному заході) та Пруту (на південному заході).

Горгани поділяють на: Крайові низькогірні, Зовнішні (Скибові) і Привододільні (Внутрішні) Горгани. Основні хребти Горган: Аршиця, Борсукова, Горган, Довбушанка, Ігровище, Синяк, Хом'як, Грофа, Стримба, вони розчленовані поперечними долинами річок Бистриці, Пруту і Теремлі. Загалом виділяється 10 гірських хребтів з висотою понад 1700 м. Для цього району характерні суцільні смерекові праліси й окремі масиви сосни кедрової європейської. Рідше трапляються ялиця й бук, іноді модрина.

Для Горган характерні круті асиметричні схили й гострі гребені гір, на вершинах яких трапляються кам'яні осипища (місцева назва — "Горгани") та субальпійські чорницеві пустища й зарості соснового криволісся. Горгани неможливо сплутати з жодним іншим масивом Українських Карпат. Адже характерної "візитівкою" Горган є великі площі на вершинних поверхнях і пригребневих схилах, зайняті кам'яними "полями" і "ріками" (греготами), розцяцькованими накипними лишайникам. Найвищі вершини масиву: Сивуля (1818 м), Ігровець (1803 м), Братківська (1788 м), Довбушанка (1754 м), Грофа (1748 м), Попадя (1740м), Чорна Клева (1719м), Яйко-Ілемське (1679м) та інші

На базі двох заказників — Джурджійського та Садки — 1993 р. на схилах хребта Довбушанка створений Горганський природний заповідник площею 5365 га. Цінність цього заповідника полягає в тому, що тут

зберігся й охороняється типовий Горганський рослинний покрив. У заповіднику має місце типове для Горган чергування природних буково-ялицевих, ялицево-смерекових, кедрово-смерекових лісів і заростей соснового криволісся.

Південне-східну околицю Горганського масиву займають За-прутські Горгани з абсолютними висотами 1000 — 1400 м. Найбільшими вершинами тут є гори Біла Кобила (1476 м), Грегит (1472 м), Габорянська (1444 м), Лисина Космацька (1461 м). Це один з основних районів розвитку полонинського вівчарства на Івано-Франківщині.

Покутсько-Буковинські Карпати — це система гірських хребтів у зовнішній смузі Карпат, що тягнуться майже на 75 км південніше Горган територією Івано-Франківської та Чернівецької областей. Межі Покутсько-Буковинських Карпат окреслюють від верхів'їв Лючки (басейн Пруту) до кордону з Румунією. Ширина масиву сягає до 25 км.

Масив складається з системи паралельних хребтів (найбільші — Ребровач-Діл, Карматура, Кам'янистий, Брусний, Сокільський, Шурдин тощо), які розділені річковими долинами Пістиньки, Рибниці, Черемошу, Сірету та ін.

До Покутсько-Буковинських Карпат відносять також групу хребтів під загальною назвою *Лосова*, які простягаються між Білим Черемошем і верхів'ям Сучави.

За рельєфом хребти Покутсько-Буковинських Карпат поділяються на низькогір'я (до 800 м), зокрема у Покутті, і крутосхилі середньогір'я (найвищий пік — гора Ротило, 1483 м). Схили хребтів до висоти 600 — 800 м вкриті буковими та буко-ялицевими лісами, до висоти 1150 м — буково-ялиновими лісами, вище — ялиновими лісами та гірськими луками.

Територія малозаселена та важкодоступна, поселення знадяться у долинах Черемошу, Путили та Сірету. Тут знаходяться Вижницький національний природний парк.

Марамороський масив — це найпівденніша частина Східних Карпат, розташована здебільшого у Румунії. У межах України (у прикордонній смузі Чернівецької, Івано-Франківської і Закарпатської областей) знаходяться лише його північні відроги — Рахівські гори і Чивчинські гори.

Твердість та стійкість кристалічних порід Марамороського масиву зумовили сильно специфічні, альпійського типу, риси рельєфу (характерними є круті, дуже круті, часто скелясті схили, пірамідальні вершини, ущелиноподібні долини з великими амплітудами висот). На північних схилах головного, найбільш піднятого хребта, розвинуті давньольодовикові форми рельєфу — кари із обривистими скелястими стінками, трогові долини.

Висота основних вершин перевищує 1700 м, це гори: Ненеска (Міка-Маре, 1820 м), Жербан (1795 м), Петрос (1784 м), Чивчин (1769 м) та інші. Це другий за високогірністю масив Східних Карпат після Чорногори.

Нижня частина гір вкрита хвойними і мішаними лісами. Вище значну площу займають полонини. Територія малозаселена та малоосвоєна. Пасовищне господарство зосереджене, в основному, на полонині Лисича — між Петросом і Попом Іваном та на відрогам хребта Ненеска.

У 1990 р. у межах Марамороського ландшафту було створено Марамороський масив Карпатського біосферного заповідника площею 3155 га, а також Кузійський масив площею 747 га.

Чивчинські гори є північною окраїною Марамороського кристалічного масиву. В межах України знаходяться тільки північні схили цього хребта, загальна протяжність якого близько 40 км. Абсолютні висоти тут дещо менші, ніж на Марамороському масиві, і, за винятком кількох вершин припіднятого південного масиву гір (Коман, Команова, Палениця, Гнетеса) та власне найвищої точки — гори Чивчин (1766 м), не досягають 1700 м-

Карпатські гори багаті на дикорослі плоди та ягоди, лікарські рослини. Це екологічно чиста зона, багата прісними та цілющими мінеральними водами

(обліковано понад 800 джерел мінеральних вод). Гірські долини, захищені хребтами, мають сприятливий мікроклімат для розвитку кліматичних курортів (Яремча, Ворохта, Свалява, Поляна, Східниця, Розлуч, Космач, Шешори, Вижниця та багато інших).

Природно-ресурсна база санаторно-курортної субгалузі Карпатського регіону дає змогу щорічно оздоровлювати до 10 осіб. Серед найкращих та найдоступніших видів відпочинку в Українських Карпатах особливо виділяється сільський зелений туризм (відпочинок у приватній гірській оселі). Саме такому відпочивковому часу надавали перевагу І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, А. Шептицький, В. Стефаник, М. Коцюбинський. Різноманітність і краса ландшафтів, самобутній фольклор, народне мистецтво, смачні домашні страви — все це нині знову приваблює у гостинні сільські оселі Карпат сотні тисяч туристів.

Кримські гори займають південну частину Кримського півострова. Вони складаються з трьох майже паралельних хребтів, витягнутих з південного заходу на північний схід: Головного або Південного, Внутрішнього або Середнього, Зовнішнього або Північного. Характерною особливістю всієї гірської дуги є круті південні і пологі північні схили. Південна гряда (з висотами 1200—1500 м) є головним вододілом півострова. Тут знаходяться найвищі вершини Гірського Криму: Роман-Кош (1545 м), Демир-Капу (1540 м) та інші.

Характерною особливістю Головної гряди є наявність столо-подібної поверхні — яйли (у перекладі з *тюркської* — "літні пасовища"). Поверхня яйлинських масивів складена потужною товщею вапняків. Вона виявилась досить сприятливою для розвитку карстових процесів й утворення карстових форм рельєфу. Карстові форми рельєфу, особливо печери і шахти, є об'єктом досліджень спелеології і спелеологів (науковців, краєзнавців і спелеотуристів). У Криму детально досліджено понад 760 печер і шахт загальною довжиною близько 32 км. Популярністю серед туристів користуються такі цікаві печери, як Червона (Кизил-Коба, довжиною

близько 13 км), Холодна (210 м), Тисячоголова (Баньбаж-Коба, 110 м), Аянська (550 м), Скельна (570 м) та інші. Найбільші печери Кримських гір (Мармурова, Червона, Еміне-Баїр-Хосар) обладнані для масового екскурсійного відвідування.

Кримські гори активно використовуються для всіх видів активного гірського туризму. Невисока лісистість (10 %), наявність крутих оголених схилів виступають привабливими запоруками для скелелазіння та любителів гострих відчуттів.

Кримські гори за екзотичністю не поступаються Карпатам. Крим багатий на унікальні пам'ятники, які мають велику краєзнавчо-пізнавальну і наукову цінність. Недарма Крим називають музеєм природи.

Найбільшою різноманітністю і багатством характеризується Південний берег Криму. Великий інтерес у межах Південного берега Криму для краєзнавців і туристів представляють: вулканічний масив Карадаг, зарості реліктової сосни Станкевича біля Судака і мису Айя, ущелина Ханхал з водоспадом Джур-Джур, інтрузивні маси Плака й Аюдаг, Ялтинський водоспад, ущелина Ун-Кош, Зелена бухта тощо.

М'який середземноморський клімат Південного берега Криму є визначальним фактором рекреаційної популярності Криму. Нині у Криму функціонує понад 700 лікувально-оздоровчих закладів. Найпопулярнішими курортами Криму є: Євпаторія, Саки, Севастополь, Форос, Алушка, Ялта, Алушта, Судак, Коктебель і Феодосія. Серед основних туристичних центрів Криму виділяють Севастополь, Керч, Феодосію, Судак, Ялту, Бахчисарай тощо.

4. Кліматичні ресурси

Серед природних рекреаційних ресурсів особливе місце належить кліматичним, оскільки саме вони визначають просторову організацію відпочинку. До рекреаційних кліматичних ресурсів відносяться перш за все сприятливі погодні умови: сонячне сяйво, ультрафіолетове

випромінювання, чисте, насичене фітонцидами та іонізоване повітря і т. ін., які в сукупності забезпечують здійснення різноманітних рекреаційних занять. Клімат як головний лікувально-профілактичний фактор є основою для створення кліматичних курортів, оздоровчий вплив яких обумовлений передусім застосуванням Серед природних рекреаційних ресурсів особливе місце належить аеро-, геліо-, таласотерапії. Паралельно з цим на кліматичних курортах використовуються з лікувальною метою ландшафтотерапія, особливості місцевого мікроклімату (зокрема, печер і шахт — спелеотерапія), інші природні лікувальні фактори (лікувальні грязі, мінеральні води, кавуни, кумис тощо). В усіх природних зонах України наявні кліматичні курорти і курортні місцевості.

Територія України майже цілком (за винятком Південного берегу Криму (ПБК)) розташована в зоні помірно континентального клімату, хоча внаслідок різного впливу кліматоутворюючих факторів характеризується суттєвими регіональними відмінностями в погодних умовах (див. рис. 5.1). Це обумовлює нерівномірний розподіл потоку рекреантів по регіонах країни і відповідні сезонні коливання.

Серед регіонів України найменшою тривалістю теплого періоду з температурами, що перевищують +15 °С, відзначаються гірські райони Карпат (до 50 днів), найбільшою — Причорномор'я (більше 140 днів). Кількість днів із температурами нижче 0 °С коливається в межах від 50 на Південному березі Криму до 130 в північно-східних регіонах.

Період із найсприятливішим для літньої рекреації температурним режимом становить в Україні 5-6 місяців (від 3 у передгір'ях Карпат до 9 на ПБК).

В цілому безморозний період в Україні коливається від 145 днів у лісистих Карпатах до 259 на ПБК (в 1966 році в Ялті він тривав 342 дні)

Що ж до зимових видів відпочинку, то тривалість сприятливого для них періоду - від декількох днів на ПБК до 4-5 місяців — в Карпатах (від початку грудня до середини квітня). В північно-східній частині України постійний сніговий покрив зберігається від другої декади листопада (в

Карпатах - навіть раніше) до березня, а в південних областях і в Криму - від кінця грудня до другої декади лютого.

Україна розміщена у другій зоні ультрафіолетового комфорту. Це означає, що ультрафіолетове випромінювання (УФВ) надходить протягом усього року, але сприятливий для геліотерапії період триває 6-8 місяців (з квітня до початку жовтня). Кількість УФВ залежить від тривалості сонячного сьйва, яка зростає від 1738 год./рік на Волині до 2000-2200 у Закарпатті і приморських регіонах і навіть до 2400 і більше — на заході Криму (для порівняння: тривалість сонячного сьйва на Північному Кавказі становить 1750-1860 год./рік).

Річна амплітуда атмосферного тиску значною мірою обумовлена тим, що країна лежить у зоні переважно західного перенесення повітряних мас, і знаходиться в залежності від пори року і впливу кількох баричних максимумів та Ісландського мінімуму. Досить часто територією України проходять циклони (130-135 днів на рік Циклонічна погода є несприятливою для окремих видів рекреації, оскільки супроводжується значною зміною атмосферного тиску та інших метеорологічних елементів, які викликають сонливість, нудоту, роздратування, загострення деяких хронічних хвороб. Особливо вразливими до таких змін є хворі, а також люди похилого віку протягом листопада-лютого.

В різні пори року над територією України переміщуються різні типи повітряних мас. Восени і взимку це, як правило, зволожені, відносно теплі морські помірні і тропічні маси з Атлантики. Малохмарна морозна зимова погода встановлюється внаслідок вторгнення холодних сибірських континентальних та арктичних повітряних мас. Навесні і влітку в Україну часто проникає сухе повітря з тропічних широт Євразії.

Циркуляція атмосфери зумовлює річну зміну кількості опадів, які можуть виступати значним фактором, що лімітує рекреацію. В Україні кількість опадів зменшується від 550-650 мм на північному заході до 300-450 мм у степовій зоні (див. рис. 5.2). Мінімум опадів випадає на Тендрівській косі (Херсонська область) — до 300 мм на рік. Карпати і Кримські гори є бар'єром на шляху

вільного переміщення повітряних мас, і тому в їх передгір'ях випадає значно більша кількість опадів: відповідно 1200-1500 мм (у Міжгірському і Тячівському районах — до 2200 мм) і 1000-1200 мм (на західних ділянках Ялтинської яйли — до 1700 мм). Основна маса опадів припадає на літній сезон, і лише в Кримських горах і на ПБК — переважно на зимовий. Фактором, що лімітує рекреацію, такий річний розподіл опадів виступає лише в Карпатах, де в окремі літні місяці їх може випасти до 580 мм.

Отже, територія України розташована переважно в зоні помірному клімату (найсприятливішого для життєдіяльності людини), що охоплює рівнинну частину території країни, Українські Карпати і Кримські гори. Південний берег Криму входить у субтропічну (середземноморську) кліматичну зону. Під впливом підстилаючої поверхні виникає місцева циркуляція повітряних мас, що позначається на особливостях мікроклімату окремих регіонів. Часто саме мікрокліматичними особливостями обумовлюється локалізація курортних місцевостей і курортів.

Південний берег Криму — один із основних кліматичних рекреаційних районів України, роль якого визначається унікальністю його кліматичних умов. Південне узбережжя Криму від мису Іллі (поблизу Феодосії) до мису Айя (поблизу Севастополя) і південні схили Кримських гір до висоти 600м — це область субсередземноморського помірно континентального клімату, для якого характерна м'яка волога зима з відсутністю стійкого снігового покриву і спекотне, сухе безхмарне літо. Від холодних повітряних мас ПБК захищений горами, їх вплив пом'якшує також незамерзаюче море. Однак за наведеною нижче таблицею неважко встановити, що клімат Ялти більш прохолодний у порівнянні з відомими курортами Середземномор'я. При середній температурі січня +2—4° С на ПБК зрідка трапляються морози до -17° С.

Характерною особливістю теплого періоду є бризова циркуляція, яка зумовлює підвищення вологості повітря і зниження його температури. Спостерігається також поєднання денного бризу з суходільним вітром (район

Ялти і Місхора) і, як наслідок — переміщення морської вологи в гори з випаданням дощу в гірських районах.

В цілому поєднання температури (+20—1-24° С), відносної вологості повітря (близько 60%) з помірною швидкістю вітру створює комфортні умови для літнього відпочинку на ПБК. Вже у квітні формується сприятливий стійкий погодний режим із переважанням сонячних, помірно вологих днів, який триває аж до початку листопада. Мінливість погодного режиму і метеорогічних елементів у літній період є найменшою протягом року. Це важливий фактор, що забезпечує успішне кліматолікування.

Тривалість сонячного саява (2200-2350 год./рік), комфортні погодні умови, які створюють можливості для цілорічного функціонування санаторіїв, і насиченість повітря фітонцидами та морськими солями сприяли створенню на південному узбережжі Криму приморських кліматичних курортів та курортних місцевостей, яких тут близько двадцяти (див. табл. 5.3 та картосхему 1). Вони спеціалізуються переважно на лікуванні легеневих (нетуберкульозного характеру), серцево-судинних та нервових захворювань.

Очевидним лідером не лише в Криму, а й загалом в Україні за кількістю рекреаційно-курортних установ є Ялта, розташована на мальовничих схилах амфітеатроподібної улоговини, на березі відкритої Ялтинської бухти. Велика Ялта — центр Ялтинського рекреаційного району, до якого входять такі курорти, як Алушта, Гурзуф, Алупка, Форос і навколишні курортні місцевості. Як приморський кліматичний курорт Ялта почала розвиватися з 60-х років ХІХ ст. Цьому сприяли її положення на березі теплого незамерзаючого моря, захищеність горами від північних вітрів, численні паркові насадження, що надають повітрю лікувальних властивостей, джерела мінеральних вод. Зима в Ялті м'яка, із значною кількістю хмарних днів, весна прохолодна. Вже у квітні формується стійкий погодний режим із переважанням сонячної, помірно вологої погоди, що уможлиблює проведення активних видів кліматотерапії. Літо і осінь тут теплі і сухі. Сонячного саява в Ялті майже стільки ж, як у Ніцці, Каннах або

Сан-Ремо, і набагато більше, ніж у Сочі або Кисловодську. Купальний сезон триває близько 130 днів — майже до кінця жовтня. Однак після повернення з відпустки в субсередземноморській кліматичній зоні ПБК в помірно континентальний клімат інших регіонів України в осінній період необхідно враховувати негатив акліматизації.

В межах Ялтинського рекреаційного району функціонує близько 200 рекреаційних закладів різного профілю. Однак розміщення всіх бажаючих залишається серйозною проблемою. Тому й сьогодні з 1,5 млн рекреантів, які відпочивають тут щороку, приблизно 2/3 оселяється у приватному секторі.

Феодосійський рекреаційний район дещо відрізняється від Ялтинського своїми метеоумовами, оскільки включає в себе як частину ПБК (Судакський рекреаційний підрайон), так і південно-східні степові райони Криму і південну частину Арабатської Стрілки з курортом Кам'янка. Місцеві погодні умови визначають тривалість купального сезону, який триває з кінця травня по вересень. Опадів тут випадає 350-400 мм на рік. Важливим фактором, що обумовлює функціонування курортного району, є широке використання мінеральних вод і лікувальних сульфідних мулових грязей озера Аджиголь.

Особливі кліматичні умови склалися в гірських районах Криму і Карпат. Висотна поясність зумовлює зниження атмосферного тиску, температури і вологості повітря та підвищення його чистоти і прозорості, насиченості негативними іонами. Із збільшенням висоти збільшується кількість годин сонячного сяйва, активність сонячної радіації, зростає біологічна активність ультрафіолетових частин спектру та швидкість вітру. Важливу роль при цьому відіграє експозиція схилів, кут їх нахилу, пересіченість місцевості тощо. Поєднання багатьох типів клімату в межах порівняно невеликої території обумовлює значну різноманітність видів відпочинку і забезпечує успішне кліматолікування. Поряд з цим гірські

райони є зоною небезпечних гідрометеорологічних явищ, серед яких — снігові лавини, паводки, селеві потоки і т. ін.

Кліматична підобласть Українських Карпат охоплює гірські райони Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Погодні процеси і кліматичні умови даної місцевості формуються під впливом атлантичних і середземноморських циклонів, що забезпечує інтенсивні опади протягом року.

В передгір'ях, до висоти 500-600 м, клімат помірно теплий, із середньорічними температурами близько 6 °С. Середня температура січня становить 3—5 °С. На висоті понад 1500 м середньорічна температура знижується до 0 °С, а температура січня — до — 12 °С. При вторгненні антарктичних циклонів вона падає до —30 °С. Період із стійким сніговим покривом триває в горах від грудня до кінця квітня, його середня товщина складає 30-50 см. Це сприятливий фактор для гірськолижного відпочинку, лижних прогулянок, занять сноубордом, фрістайлом тощо. Найсприятливішими умовами для зимового відпочинку відзначаються Рахів, Ясіня, Воловець, Паляниця, Подобовець, Тисовець, Славське, Ворохта, Розлуч, Турка, Вижниця, Буковель та ін.

Літо в Карпатах прохолодне й вологе, з частими дощами і вітрами. Влітку тут випадає до 70% річної норми опадів. Більш вологими є південно-західні схили гір. Середня температура липня — від +18° у передгір'ях до +7 °С на висоті понад 1500 м. Максимальна температура знижується відповідно від +37° до +30 °С. Захищені з півночі і заходу горами долини Закарпаття відрізняються теплим вологим кліматом із середніми температурами: січня —3°—5 °С, липня +19—1-20 °С.

Кліматичні умови Карпат є більш комфортними для організації зимових видів рекреації, а клімат передгір'їв і Закарпаття створює можливості, як для зимового, так і для літнього відпочинку.

Важливими кліматичними курортами регіону є Ворохта, Косів, Шешори, Яремча, Ясіня, Яблуниця, Славське, Сойми, Перечин, Чинадійово, Кобилецька

Поляна та ін. В табл. 5.4 наведені лише ті з них, у яких клімат є основним лікувальним фактором. Успішність лікування різних захворювань забезпечується поєднанням сприятливих кліматичних умов з іншими рекреаційними ресурсами, зокрема, бальнеологічними, що характерно для більшості курортів регіону.

До цього регіону відноситься і курорт Солотвино, лікувальний вплив якого обумовлюється використанням специфічних особливостей мікроклімату соляних копалень, сприятливого при хронічних неспецифічних захворюваннях легенів — зокрема бронхіальній астмі. Він покращує також функціональний стан нервової і серцево-судинної системи, обміну речовин, поліпшує клінічний стан гіпертоніків. Подібний курорти є в Донецькій області, розробляються проекти щодо залучення в рекреаційну галузь печер Тернопільської та Чернівецької областей.

Менш високі Кримські гори також характеризуються вертикальною зональністю. Так, якщо передгір'ям властивий посушливий степовий клімат, то гірський Крим є районом із високою мірою зволоженості (900-1100 мм опадів на рік). Сніговий покрив (висота в січні-лютому — 31-50 см) з'являється в листопаді і зберігається до середини квітня. Однак сніг заповнює лише улоговини, тоді як відкриті вітрам гірські вершини залишаються оголеними. Кількість днів із сніговим покривом тут досягає 110.

Температурний режим тут також досить різноманітний, при тому, що середньорічні температури не опускаються нижче +6 °С. Середня температура січня становить —4°—5 °С (мінімальна-26 °С), липня +15°С (максимальна за рік+26°—+28 °С). У Кримських горах часто виникають фени, тобто, вітри, які дмуть з гір і викликають підвищення температури та зниження вологості повітря.

Гірський Крим відзначається кліматичними умовами, сприятливими для розвитку туризму (пішохідного, спелеологічного, пізнавального; взимку —

гірськолижного тощо). В межах гірсько-кримської кліматичної області розташований кліматичний курорт Старий Крим.

Клімат рівнинної частини України помірно континентальний. Максимальної континентальності та посушливості він досягає в степовій зоні. Для літа характерна стійка, переважно спекотна і суха погода. В липні середньомісячна температура становить $+21^{\circ}$ — $+30^{\circ}$ °С. Зима холодна, малосніжна, з дуже мінливою погодою. Середні температури тут коливаються від -7° °С на північному сході до -2° °С на південному заході. Степ — район із найменшою відносною вологістю повітря і кількістю опадів (250-300 мм). На півдні цієї кліматичної зони в середньому на рік буває 70 днів з опадами.

Найсприятливіші кліматичні умови для лікування та відпочинку склалися на вузькій (до 40 км) приморській смузі, де і знаходяться основні приморські кліматичні курорти степової зони України, придатні для геліо-, аеро-, таласо- та кінетотерапії.

5. Природно-заповідний фонд України

Головною функцією природно-заповідних зон є збереження і відтворення генофонду живої природи.

Загальна кількість об'єктів ПЗФ досягає 7 тисяч.

Найстарішим природним заповідником України (1921 р.) і одним із перших, якому надано статус біосферного, є **«Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна**. Фактично його заснування як заповідної місцевості відноситься до 1898 року, хоча перша вольєра з'явилась тут ще в 1874 році. З 1828 року територія функціонувала як крупне вівчарське господарство. Головна цінність заповідника полягає в тому, що він включає єдину в Європі ділянку цілинного типчаково-ковилового засушливого степу площею 11054 га (загальна його площа — 33,3 тис. га). На території заповідника розташовані також дендропарк, зоопарк і охоронна зона. Флора Асканії-Нова представлена 1316 видами лише судинних рослин. Фауна налічує 67 видів ссавців, 172 види птахів, 958 видів комах.

Найбільший за площею біосферний резерват України — **Чорноморський** (89,1 тис. га) — також знаходиться в межах Херсонської області і включає частину акваторії Чорного моря, цінну в орнітологічному відношенні (гніздові та перелітні птахи). Тут під охороною перебуває 90% світової популяції чорноголової чайки. Об'єктом охорони є також ландшафти типчакowo-полинових причорноморських степів та солончаків і гаї-колки — залишки лісів, що складаються з дуба, берези, верби, вільхи та інших порід дерев. Найцікавішими його ділянками є Ягорлицький кут, Потіївка, Солono-Озерне, Волошин ліс, Івано-Рибальчанське.

Збереження гірських лісів Карпат є метою створення **Карпатського** біосферного резервату на території Закарпатської області. Його площа становить 57,9 тис. га і включає:

- > Чорногорський масив (південний макросхил Чорногорського хребта з чіткою вертикальною зональністю і ялицевими, ялиновими та буково-ялиновими лісами);
- > Мармароський масив (унікальні для Європи буково-ялицево-смерекові та смерекові праліси);
- > Угольсько-Широколужанський масив (найбільше в Європі зосередження букових пралісів і єдине в Українських Карпатах місце, де росте ялівець козацький; серед реліктових видів — тис ягідний (близько 10 га.));
 - > Кузійський масив (мішані гірські ліси);
- > «Долина нарцисів» (найбільший у Європі ареал нарциса вузьколистого в околицях м. Хуст (257 га.));
 - > «Стужниця».

В 1998 році природний заповідник Дунайські плавні було перетворено на **Дунайський** біосферний резерват (площа — 46,4 тис. га), в якому під охорону взята екосистема дельти Дунаю з унікальним природним комплексом, що включає плавні та водно-болотні угіддя. На території заповідника знаходиться «українська Венеція» — м. Вилкове.

Природні заповідники не входять до рекреаційної сфери, але являють собою цікаві пізнавальні об'єкти. Збереження природної різноманітності, що є головною функцією природних заповідників, виключає можливість ознайомлення широкого загалу з унікальними ландшафтами. Створення у 1872 році першого національного парку Йеллоустон (США) започаткувало нову сторінку у спілкуванні людини і природи. Нині світова мережа національних парків нараховує понад 2300 відповідних об'єктів у всіх частинах світу. Швидке зростання їх кількості — результат економічної вигоди та соціальної (в першу чергу рекреаційної) цінності такої форми заповідання.

Серед об'єктів ПЗФ найбільш придатними для рекреаційного використання є *національні парки*, які включають дві зони для регульованої і стаціонарної рекреації. Національний парк є територією, на якій знаходяться найбільш своєрідні природні та історико-культурні комплекси, що відзначаються особливою екологічною, естетичною, оздоровчою цінністю. В ідеалі в національному парку мають бути представлені типові та унікальні природні об'єкти, які давали б уявлення про особливості природи даного регіону. Функціями національного парку, крім рекреаційної, є природоохоронна, науково-дослідна, культурно-освітня.

Мережа національних парків України включає сьогодні 12 об'єктів, які репрезентують усі природні зони країни (крім Гірського Криму та ПБК)), загальною площею 631,8 тис. га, або 22,6% від усіх заповіданих територій України.

Перший національний природний парк в Україні — **Карпатський** із центром у м. Яремча Івано-Франківської області — було створено в 1980 році. Його площа — 50,3 тис. га. На території парку знаходяться такі відомі туристичні центри, як Яремча, Ворохта, Кременці, Яблуниця. Тут прокладено багато пішохідних, велосипедних, лижних, кінних, водних туристичних маршрутів. В заповідній зоні представлені унікальні лісові та альпійські природні ландшафти. Місцева флора налічує понад 1100 видів судинних рослин, а фауна включає 46 видів ссавців (ведмідь, рись, куниця лісова, олень

європейський, рідкісна порода гуцульських коней), 180 видів птахів (тетерук, беркут, лелека чорний). У парку багато мальовничих водоспадів (поблизу Яремчі — водоспад Прибій висотою 12 м), гірських озер, печер та інших цікавих природних об'єктів. Туристичну цінність мають також етнографічні особливості цього району Карпат. Карпатський національний природний парк щороку приймає близько 1,5 млн. відпочиваючих, що становить приблизно 80% його ємності.

Шацький національний природний парк, створений у 1983 році, розкинувся на площі близько 50 тис. га. Його мета — охорона природи і регулювання рекреації в районі розташування 22 озер карстового походження, що мають здатність до самоочищення. На території парку знаходиться найглибше (58,4 м) озеро України — Світязь. За даними, що наводяться Ф.Заставним, вода в озерах Світязь і Пісочне чиста і придатна для пиття, гідрокарбонатно-кальцієвого типу. Дев'ять озер уданій місцевості мають однакову назву — Святе. Тут водяться карасі, окуні, щуки, шацькі вугрі. 70% місцевих лісів — соснові, в першу чергу сосняки-чорничники. В межах національного парку функціонує близько 40 пансіонатів і баз відпочинку.

Природний національний парк «**Синевир**» розташований у центральній частині Українських Карпат, у верхів'ях рік Теремля та Ріка в Міжгірському районі. Він створений у 1989 році і має площу 40,4 тис. га. Його мета — охорона малопорушених природних ландшафтів південно-західної частини Горган, рідкісних рослинних угруповань, а також раціональне використання багатих рекреаційних ресурсів. На території парку є джерела мінеральної води типу Нарзан, Арзні, Єсентуки-17. Найвизначнішим природним об'єктом є озеро Синевир (площа водного дзеркала — 4,4 га, глибина — 21 м, висота над рівнем моря — 989 м). Місцева флора налічує близько 800 видів судинних рослин із чітко вираженою висотною поясністю. Тут ростуть букові, буково-ялицеві, ялицеві, ялинові ліси, що мають оздоровчий вплив на людський організм. В урочищі Кончівський виявлено рідкісне для Карпат рослинне угруповання з переважанням в'яза гірського і явора. Біля с. Негровець

розташоване найбільше в Горганах верхове сфагнове болото. Рідкісні види місцевої флори занесені до Червоної книги України. В гірських річках водиться форель.

Азово-Сиваський природний національний парк було створено в 1983 році на базі заповідно-мисливського угіддя, що існувало з 1957 року. Його площа — 52,1 тис. га, вона охоплює акваторію затоки Сиваш із численними островами та о. Бирючий із Федотовою косою. Головним охоронним об'єктом парку є багата орнітофауна. Сезонні скупчення птахів перевищують 1 млн особин. Із представлених тут видів 30 занесено до Червоної книги. Це зуйок морський, ходуличник, кулик-сорока, славка, реготун чорноголовий, орлан-білохвіст та ін.

Природний національний парк «**Святі Гори**» існує в такому статусі з 1997 року. Хоча ще в 1704 Петром I виданий указ про охорону цієї території. Перша письмова згадка про Святогірськ належить німецькому послу Герберштейну і відноситься до 1526 року. Природною домінантою парку є високі (100-120 м) білі крейдянні гори над меандрами Сіверсько-го Донця, на крутих схилах яких ростуть хвойні ліси. На протилежному боці річки відкривається панорама трьохсотлітньої діброви. В ландшафт природно вписується Святогірська Успенська лавра, інші історико-архі-тектурні пам'ятники. Цей наймальовничіший серед рівнинних парк називають «українською Швейцарією». Національний парк має загальну площу 40,6 тис. га і є складовою курортної зони Святогірська.

Яворівський національний природний парк функціонує з 1998 р. на міжселебній території Яворівського та Жовківського районів Львівської обл.. На цій ділянці головного європейського вододілу ростуть переважно грабово-дубові, сосново-дубові та соснові ліси з реліктовими ареалами смереки, ялиці, явора на площі 7,1 тис. га. Парк має багатий видовий склад флори і фауни. Так серед промислових звірів переважають заєць-русак, білка, куниця, дикий кабан, козуля, снотовидний собака, лисиця.

На відміну від інших національних парків Карпат, **Вижницький** парк площею 7,9 тис. га (1995 р.) репрезентує низькогірну частину регіону з досить м'яким кліматом і переважанням теплолюбних порід дерев — бука і ялиці. Це єдине місце в Українських Карпатах, де росте надбородочник безлистий і деякі інші орхідні. Тут представлені мальовничі ландшафти басейнів Черемоша і Серета; мінеральні джерела Черешенька, Вижниця, Лужки (в Європі лише три мінеральні джерела, подібні за поєднанням терапевтично активних іонів, що використовуються для лікування органів травлення і гемофілії), джерела води типу Нафтуса. Туристичним ресурсом виступають також культура і побут Північної Буковини.

Найбільший за площею національний природний парк України (1996 р.) — **Подільські Товтри** у Хмельницькій обл., (261,3 тис. га, що складає 12,5 її площі) — поєднує на своїй території мальовничі ландшафти унікального Товтрянського кряжу, що підноситься над навколишньою рівниною на висоту 60-65 м, і величезну кількість водойм і мінеральних джерел; річок із каньйоноподібними долинами; карстові печери і гроти; об'єкти історико-культурної спадщини світового значення. Регіон не зазнав впливу історичних зледенінь і тому являє собою один із ареалів ендемізму, в якому флора представлена багатьма теплолюбними видами.

В 1999 році поблизу курортів Східниця і Сколе в басейні р. Стрий та її притоки Опір було створено національний природний парк **Сколівські Бескиди** (35,7 тис. га), де під охорону взята територія з майже незайманою природою західної частини Українських Карпат. Парк включає північні макросхили Бескид на висоті 600-1200 м із віковими природними буковими лісами та еталонними смерековими і ялицевими лісами. Кількість джерел мінеральної води (в т. ч. типу Нафтуса) на території парку перевищує 30. Поряд із Карпатським і Шацьким НПП, Сколівські Бескиди входять у число найбільш залучених до рекреаційної сфери: довкола парку функціонує близько 50 санаторіїв, пансіонатів, баз відпочинку і туристичних кемпінгів.

Деснянсько-Старогутський національний парк площею 16,2 тис. га (1999 рік) складається з двох частин: Деснянської, яка репрезентує флору річкових заплавл і Старогутської, що являє собою майже суцільний лісовий масив (сосна, дуб, береза, вільха, клен). У парку багато стариць, озер. Ці місця пов'язані з партизанським рухом періоду Другої світової війни. Серед представників пернатих поширеним видом є чорний лелека.

Національний природний парк **Ужанський** (39,2 тис. га), заснований у 1999 році, представлений незайманими або малозайманими бучинами, яворовими та ялицево-буковими лісами і пралісами середньо- та високогірних районів Карпат на кордонах із Польщею і Словаччиною. Це цікава в етнографічному відношенні частина Лемківщини.

Хронологічно останнім серед національних парків України є створений у 2002 році парк **Гуцульщина** (32,3 тис. га), туристична цінність якого визначається не лише природним, а й етнографічним компонентами. Він включає мальовничі ландшафти Покутсько-Буковинських Карпат і характеризується культурною своєрідністю місцевого населення, наявністю локальних народних промислів (писанкарство, килимарство).

Природа Криму — як гірської його частини, так і ПБК — являє собою унікальну для України екосистему, яка може бути порушена створенням тут національного парку, що передбачає рекреаційне використання заповідної нині території. Хоча ідея створення національних парків в Автономній Республіці Крим є досить давньою, її пропонувалося здійснити шляхом здійснення, зокрема, проектів створення національного парку «Таврида», який охоплював би всю гірську частину Криму; Байдарського національного парку (Байдарська котловина, каньйон р. Чорної та прилеглі території); національного парку в південно-східній частині Криму. Національний парк дозволяє оптимально поєднувати рекреаційні, природоохоронні та господарські функції, тому планується їх створення і в інших регіонах країни. В їх числі — Голосіївський (м. Київ), Українські Бескиди (Львівська обл.), Черкаський бір (Черкаська обл.),

Гомольшанський (Харківська обл.), Ічнянський і Мезинський (Чернігівська обл.), Нижньодні-стровський (Одеська обл.), Севастопольський (АР Крим).

Все сказане змушує констатувати майже повну відсутність залучення національних природних парків України до туристичної сфери, за винятком трьох-чотирьох.

Складовими ПЗФ є також регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки, ботанічні сади, зоопарки.

Створення природних і біосферних резерватів, національних природних парків, ботанічних садів, дендропарків, зоопарків, в окремих випадках — парків — пам'яток садово-паркового мистецтва — супроводжується вилученням земельних ділянок і об'єктів у їх власників, тоді як решта складових ПЗФ такого вилучення не передбачає.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що природні рекреаційні ресурси України надзвичайно різноманітні, вони мають необхідні для залучення в рекреаційну сферу кількісні і якісні параметри, але потребують подальшого вивчення і підвищення їх атрактивності.

Питання для самопідготовки

1. Як використовуються водні ресурси Карпатського регіону?
2. Якими природними краєзнавчо-туристичними ресурсами багата Україна?
3. Які туристичні регіони найбільш багаті на лісові ресурси?
4. Який відсоток гірсько-туристичних ресурсів Українських Карпат та Гірського Криму?
5. Яке значення має використання кліматичних ресурсів для потреб рекреації?
6. Дайте характеристику національних природних парків Карпатського регіону.
7. Охарактеризуйте об'єкти природно-заповідного фонду України

